

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка
Факультет іноземної та слов'янської філології
Кафедра української мови і літератури

СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКА МОВА ТА
ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ:

Методичні рекомендації для студентів 2 курсу

014 Середня освіта (Українська мова і література)

галузі знань 01 Освіта/Педагогіка

Суми

Видавництво СумДПУ імені А. С. Макаренка

2023

УДК 811.163.1

Рекомендовано до друку Вченою радою Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка (протокол № 11 від 29 травня 2023 року)

Упорядник:

Кумеда Олена Павлівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка

Рецензенти:

В. В. Герман, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови і літератури Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка

О. М. Рудь, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови і літератури Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка

Кумеда О. Старослов'янська мова та історична граматики української мови: методичні рекомендації для студентів 2 курсу спеціальності 014 Середня освіта (Українська мова і література) галузі знань 01 Освіта/Педагогіка. Суми: Видавництво СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2023. 74 с.

Пропоновані методичні рекомендації містять завдання для практичних занять і самостійної роботи студентів, з урахуванням умов дистанційного навчання. Матеріали видання адресовані викладачам, студентам філологічних факультетів, учителям української мови тощо.

Кумеда О.П., 2023
Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2023

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ ЗІ СЛОВ'ЯНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА

ТЕМА 1. Вступ

ТЕМА 2. Слов'янські азбуки

РОЗДІЛ 2. ЗВУКОВА І ГРАМАТИЧНА СИСТЕМИ СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

ТЕМА 3. Звукова система старослов'янської мови в порівняльно-історичному висвітленні

ТЕМА 4. Загальна характеристика морфологічної системи старослов'янської мови. Граматичні категорії різних частин мови

РОЗДІЛ 3. КУРС ІСТОРІЇ МОВИ ЯК ЛІНГВІСТИЧНА ДИСЦИПЛІНА

ТЕМА 5. Історія української мови як наука і навчальна дисципліна

ТЕМА 5.1. Вивчення історії української мови у вітчизняному мовознавстві в XIX-XXI ст.

РОЗДІЛ 4. ІСТОРИЧНА ФОНЕТИКА

ТЕМА 6.1. Фонетичні зміни спільнослов'янського періоду та їхнє відбиття в українській мові

ТЕМА 6.2. Фонетичні зміни спільнослов'янського періоду та їхнє відбиття в українській мові

ТЕМА 7. Фонетичні процеси протоукраїнського /дописемного/ періоду (VII – X ст.)

ТЕМА 8.1. Фонетичні процеси в давньоукраїнській мові писемного періоду (XI-XIII ст.)

ТЕМА 8.2. Фонетичні процеси в давньоукраїнській мові писемного періоду (XI-XIII ст.)

ТЕМА 8.3. Фонетичні процеси в давньоукраїнській мові писемного періоду (XI-XIII ст.)

РОЗДІЛ 5. ІСТОРИЧНА МОРФОЛОГІЯ. ФОРМУВАННЯ МОРФОЛОГІЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ТЕМА 9. Історія іменників

ТЕМА 10. Становлення граматичних категорій іменника української мови

ТЕМА 11. Типи відмінювання іменників давньоукраїнської мови

ТЕМА 12. Формування сучасної української системи відмінювання іменників (історія типів відмін та відмінкових форм іменників української мови)

ТЕМА 13. Історія дієслівних форм

САМОСТІЙНА РОБОТА

ТЕМА 14. Історія займенників

ТЕМА 15. Історія прикметників

ТЕМА 16. Історія числівників

ТЕМА 17. Історія прислівників

ТЕМА 18. Становлення службових частин мови

ТЕМА 19. Історія синтаксичної будови української мови

/ЗА РОЗДІЛОМ 6. ІСТОРИЧНИЙ СИНТАКСИС/

ОРІЄНТОВНІ ЗАВДАННЯ ТА ЗАПИТАННЯ

до контролю самостійної роботи за темами 14-19

ПЕРЕДМОВА

Умовна дата постання давньоукраїнської літературної (церковної) мови – дата хрещення Руси – 988. Цю мову можна і слід назвати давньоруською. Але справжня, «жива» українська мова ніколи не була «давньоруська», ніколи не була «спільноруська», ніколи не була тотожна з російською, не була предком або нащадком або відгалуженням російської мови. Вона поставала й постала з праслов'янської, формуючися від VI до XVI ст., і найкращий учений не визначить дня її народження.

Юрій Шевельов

Курси старослов'янської мови та історичної граматики, передбачені навчальним планом філологічних факультетів університетів, дають теоретичні й практичні знання про ті процеси, які відбувалися в прамові слов'ян. Старослов'янська мова та історична граматика взаємопов'язані навчальні курси, оскільки висвітлюють питання історії української мови. Так, курс старослов'янської мови присвячений системі й структурі найдавнішої літературної мови древніх слов'ян, давня ж українська мова певною мірою успадкувала традиції цієї книжної мови, окремі її стилі розвивалися під впливом старослов'янської (у східних слов'ян – церковнослов'янської) мови. До того ж вивчення фактів старослов'янської та праслов'янської мов, до якої на її пізньому етапі розвитку була дуже близька старослов'янська, у зв'язку з відповідними фактами української та інших індоєвропейських мов, забезпечує надійний ґрунт для ефективного вивчення сучасної української літературної мови, історії української літературної мови, української діалектології й, само собою, історичної граматики української мови.

Вивчення історичної граматики української мови забезпечує свідоме засвоєння мовних явищ, показує взаємозв'язок у розвитку структурних елементів мови, допомагає вчителю забезпечувати принцип історизму під час викладання української мови в школі. Загалом курс старослов'янської мови та історичної граматики забезпечує знання не лише процесів, які відбувалися в українській мові на різних етапах її історії та «передісторії» (дописемний період), а й усвідомлення загальних законів розвитку мови, її структури, історико-типологічних рис, місця середінших слов'янських мов. Традиційно історичну граматику пов'язують із вивченням *діалектних* мовних фактів у їхньому історичному розвитку. Аналіз говіркових особливостей дає змогу простежити окремі давні мовні явища, властиві для української мови на певному її часовому зрізі. Українські говори, особливо південно-західні, засвідчують велику кількість раритетних мовних явищ, не властивих сучасній звукобудові чи граматичній системі.

Вивчення дисципліни має на меті формування в студентів свідомого наукового розуміння процесів становлення всіх підсистем

єдиної мовної системи та її еволюції від найдавнішого періоду до нашого часу, вироблення стійкого інтересу до питань розвитку історії мови й, зокрема, української мови.

Методичні рекомендації розраховані на студентів-філологів, викладачів, усіх, хто цікавиться історією української мови.

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ ЗІ СЛОВ'ЯНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА

ТЕМА 1. ВСТУП

Мета вивчення:

- пояснити студентам важливість курсу та його завдань для практичної роботи вчителя-словесника;
- встановити зв'язки курсу з історією української літературної мови та історичною граматикою;
- виробити в студентів науковий погляд на окремі факти, явища сучасної української мови як на результат тривалого впливу старо/церковнослов'янської мови;
- ознайомити студентів з основними історичними пам'ятками та науковими працями з історії старослов'янської мови.

Література:

1. Історія української літературної мови: хрестоматія : для студентів філол. ф-ту ден. та заоч. форм навчання спец. «Українська мова та література» / уклад.: М. О. Вінтонів, Л. В. Сегін, Є. М. Ткаченко; Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2018. 595 с.
2. Леута О.І. Старослов'янська мова. К.: Вища школа, 2001.
3. Огієнко І. І. Історія української літературної мови (Митрополит Іларіон). Центр навчальної літератури, 2019. 326 с.
4. Огієнко І. *Історія церковно-слов'янської мови*. Варшава: М-во В. Р. і П. О., 1927–1928. Т.1 [Електронний ресурс]. URL: <https://diasporiana.org.ua/movoznavstvo/ogiyenko-i-kostyantyn-i-mefodij-yih-zhyttya-i-diyalnist-istoriya-czerkovno-slovyanskoyi-movy-ch-1/>; Т.2 [Електронний ресурс]. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=10393>
5. Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов. К. : Наук. думка, 1985. 232 с.
6. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Київ : «АртЕк», 2001. 392 с.
7. Станівський М.Ф. Старослов'янська мова. К. : Вища школа, 1983. С. 134–156.

І. Питання для теоретичного опрацювання

1. Поняття «старослов'янська мова». Головні відомості про старослов'янську мову.
2. Живомовна основа старослов'янської мови. Старослов'янська і церковнослов'янська мови.
3. Питання орфографії старослов'янської мови.
4. Життя і діяльність Костянтина і Мефодія.
5. Кирилиця і глаголиця. Проблема дохристиянського письма в слов'ян.
6. Роль старослов'янської мови в історії української літературної мови.

II. Завдання для письмового виконання

Опрацювати теоретичні питання за конспектом лекції та підручником О. І. Леути.

III. Завдання для самостійної роботи

Підготувати доповідь на тему «Виникнення писемності у східних слов'ян».

Глаголиця

Має складне накреслення літер у вигляді кружечків і петелек, з'єднаних між собою. Азбука глаголиці складається з 39 літер. Більшість вчених гадає, що саме глаголицю винайшов Кирило для слов'ян Моравії та Паннонії.

Глаголиця

Напис глаголицею на Башчанській плиті

ⱁ	Аз	ⱃ	І	ⱇ	Ук	ⱈ	Єрь
ⱂ	Букі	ⱄ	Дерв	ⱆ	Ферт	ⱉ	Ять
ⱄ	Веді	ⱅ	Како	ⱊ	Хер	ⱋ	Ю
ⱆ	Глаголь	ⱇ	Люди	ⱌ	От	ⱍ	Ен, Я
ⱈ	Добро	ⱉ	Мислите	ⱎ	Шта	ⱏ	Єнс
ⱊ	Єсть	ⱐ	Наш	ⱑ	Ци	ⱐ	Онс
ⱌ	Живете	ⱒ	Он	ⱓ	Черв	ⱑ	Йонс
ⱎ	Зело	ⱔ	Покой	ⱔ	Ша	ⱒ	Фіта
ⱏ	Земля	ⱕ	Рци	ⱕ	Єр	ⱓ	Іжиця
ⱐ	Іже	ⱖ	Слово	ⱖ	Єри	ⱔ	
		ⱗ	Твердо				

ВАЖЛИВО ЗНАТИ

Не можна плутати поняття:

❖ «старослов'янська мова» та «праслов'янська мова» (спільнослов'янська мова), оскільки праслов'янська - це прамова, мова-предок всіх слов'янських мов, первісна слов'янська, що виникла в II тис. до н. е.; єдиною мовою для слов'ян вона лишалася десь до VI – VII ст. н. е. Старослов'янська мова, яка першою з усіх слов'янських мов була зафіксована на письмі, своєю фонетико-граматичною системою *дуже близька до праслов'янської мови пізнього періоду*.

❖ «старослов'янська мова» та «церковнослов'янська мова». У науковій літературі прийнято диференціювати ці поняття.

Старослов'янська мова / староболгарська (словѣньскъ љзыкъ) - перша писемно зафіксована слов'янська літературна мова, створена у 860-х рр. Кирилом і Мефодієм на базі одного з праслов'янських діалектів - *південномакедонського (солунського)* з помітним впливом *моравсько-паннонського* діалекту - для репрезентації слов'янською мовою богослужбових і канонічних книг. С.м. близька до *праслов'янської мови* і зберігає багато архаїзмів, утрачених іншими слов'янськими мовами, тому була зрозумілою всім слов'янам. Уперше С.м. була використана для перекладів з грецької мови богослужбових книг та ін. християн. літератури візантійського обряду для великоморавських християн на прохання моравського князя Рагислава.

Церковнослов'янська мова – писемно-літературна мова слов'янських народів, які успадкували й зберегли кирило-мефодіївську традицію як у православному (українці, білоруси, росіяни, болгари, серби), так і в римському (чехи, хорвати) обрядах, а також у румунів та молдован.

Ц.м. розвинулася на основі С.м., оскільки остання поступово зазнавала змін (поповнювалася деякими новими фонетичними, граматичними та лексичними елементами під впливом живомовних середовищ народів, які нею користувалися, при цьому втрачала чимало своїх архаїчних рис), тож з XI-XII ст. почала виступати в регіональних варіантах (редакціях, або ізводах), які дістали назву «церковнослов'янська мова». Найраніше сформувалися моравський, середньоболгарський, македонський, східнослов'янський, сербський, хорватський, чеський та румунський варіанти (ізводи) церковнослов'янської мови. В епоху утворення окремих східнослов'янських мов (з к. XII-XIII ст.) розвинулися регіональні - *галицько-волинський, київський, північно- і південноросійський, білоруський варіанти* (ізводи). Поліські (київські) та галицько-волинські діалектні особливості спорадично відображені вже в найдавніших конфесійних і світських пам'ятках («Остромирове євангеліє» 1056, Ізборник 1073, Ізборник 1076, Архангельське Євангеліє 1072 та ін.), а систематичніше й послідовніше - у пізніших текстах Ц.м.

ТЕМА 2. СЛОВ'ЯНСЬКІ АЗБУКИ

Мета вивчення:

- сформуувати в студентів науковий погляд на витоки сучасної правописної системи української мови;
- ознайомити студентів з основними історичними пам'ятками та науковими працями з історії старослов'янської мови.

Література

1. Біблія або книги Святого письма Старого й Нового Заповіту: Із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена. Пер. Іван Іванович Огієнко. Київ: Українське Біблійне Товариство, 2002. 1375 с. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.bibleonline.ru/bible/ukr/>.
2. Святе Письмо Старого та Нового Завіту. Пер. І. Хоменка. – Рим: Вид-во ОО. Василян, 1963. 1422 с. Bez ISBN. [Електронний ресурс]. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Khomenko_Ivan/Sviate_Pysmo_Staroho_ta_Novoho_Zavitu/
3. Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. К. : Вид. дім "КМ Академія" 2002. 154 с.
4. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. К.: Наук. думка, 1982. Т. 1: А - Г / Укл.: Р. В. Болдирев та ін. 1982. 632 с. [Електронний ресурс]. URL: http://litopys.org.ua/djvu/etymolog_slovnyk.htm
5. Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І.. Історична граматики української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів. К. :Вища шк., 1980.
6. Історія українського правопису : XVI–XX століття : хрестоматія / упор. В. В. Німчук, Н. В. Пуряєва. К. : Наук. думка, 2004. 583 с.
7. Крижанівська О. І. Історія української мови : Історична фонетика. Історична граматики: навч. посіб. К.: ВЦ "Академія", 2010. 248 с.
8. Куземська Г. Якою мовою молилася давня Україна. Правила української транслітерації церковнослов'янських текстів. Вид. 2-ге, доопрац. і значно допов. Київ: Софія, 2012. 111 с. [Електронний ресурс]. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kuzemska_Hanna/Yakoiu_movoiu_molylasia_davnia_Ukraina.pdf?
9. Кумеда О.П. Той звук, якого українці так часто соромляться... а даремно! *Сумщина*. 2016. № 9. С. 5.
10. Мельничук О. С. Питання початкового розвитку східнослов'янської писемності. *Мовознавство*. 1985. № 2. С. 17–22.
11. Німчук В.В. Про графіку та правопис як елементи етнічної культури. Історія "ї". *Мовознавство*. 1990. № 6.; 1991. № 1, 2. [Електронний ресурс]. URL: <https://pidpilna-litera.livejournal.com/6223.html>? ; <https://pidpilna-litera.livejournal.com/6802.html>
12. Павленко Л. П. Історична граматики української мови: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. 208 с.
13. Скляренко В.Г. До питання про "руські письмена" в житті Костянтина Філософа. *Мовознавство*. 2014. № 2. С. 3–14.
14. Станівський М.Ф. Старослов'янська мова. К. : Вища школа, 1983. С. 134–156.

I. Питання для теоретичного опрацювання

1. Звукове значення та написання літер кирилиці. Варіантні написання.
2. Діакритичні (надрядкові) знаки. Розділові знаки.
3. Числове значення літер кирилиці.
4. Східнослов'янські кириличні пам'ятки, найважливіші з них (для історії української мови), їхні мовні особливості. Короткі відомості зі старослов'янської палеографії.

II. Завдання для письмового виконання

1. Скориставшись даними таблиці (підр. Леути, С. 39), вивчити назви літер кирилиці, закріпити знання, записати назву кожної відповідно до слів у тексті нижче;
 - записати старослов'янською числа 12, 145, 1130, 1359, 2008;
 - звернути увагу на ті літери, які не було запозичено з грецького письма;
 - з'ясувати походження літери **г** в українському алфавіті.

Рече же нмѣ Ольга. Яко азъ мѣстила оуже обиду мужа своего, когда придоша Києву второе и третье. Когда творихъ трызну мужевн своему. А оуже не хощу мѣщати.

2. Доповнити відповідь на пит. 4 матеріалами відео <https://www.pravda.com.ua/articles/2019/01/22/7204444/>, а також <https://www.radiosvoboda.org/a/30019067.html> ; <https://www.radiosvoboda.org/a/29847400.html>

III. Завдання для самостійної роботи

Прочитати вірш, з'ясувати значення фразеологізмів *писати мислите*, *знати на ять*, *ходити ферт*ом та ін. виділених елементів тексту, підібрати синоніми за відповідними словниками + ілюстрації з художніх текстів.

Філологів навчають
ГЛАГОЛИТИ вправно,
Ходити ФЕРТОМ,
Писати МИСЛИТЕ,
Дружити з ЮСОМ -
ВЕЛИКИМ й МАЛИМ,
А ще з ЙОРОМ та ЄРОМ,
УСТАВОМ, СКОРОПИСОМ,
Пишним словесом....
Тож знати своє на відмінно, на ЯТЬ,
І наше тоді москалям не віднять:
Ні пам'яток сивочолих столицю,
Ні діалектів предивну скарбницю!
Вивірка, глива, цеберко...- все наше...
І філологія все це розкаже!!!
О.К.

З'ясувати за етимологічним словником української мови походження слова *гасид* в українській мові; підібрати синоніми, фразеологізми за відповідними словниками + ілюстрації з художніх текстів та **Біблії** (див. також церковнослов'янські зразки, наприклад, в опорі на електронний ресурс: http://www.my-bible.info/biblio/bib_tsek/psaltir.html#g90).

ВАЖЛИВО ЗНАТИ

Старослов'янська мова представлена в пам'ятках, написаних двома системами письма: *кирилицею* і *глаголицею*. Досі немає єдиної думки, яка з цих систем давніша. Останнім часом переважає припущення щодо первісності глаголиці, при створенні якої на творчу фантазію Кирила впливали зразки кількох східних алфавітів, бо один алфавіт не міг відтворити старослов'янську фонетику. Перші богослужбові тексти були написані, очевидно, глаголицею.

За матеріалами

Куземська Г. *Якою мовою молилася давня Україна.*

Правила української транслітерації церковнослов'янських текстів

Проблема української транслітерації — це проблема невідання та забуття історії, культури й духовного надбання нашої святої землі.

Довгі роки нас запевняли, що українська вимова церковнослов'янських текстів — греко-католицька вигадка, що лише російська редакція — це «канонічна», «священна» й «незмінна мова святих Кирила та Мефодія», і ніякої іншої ніколи не було й не може бути.

Але Господь рано чи пізно виявляє правду. І коли ми дізнаємося, що цією «греко-католицькою вигадкою» молилися святі Дмитро Ростовський, Іов Почаївський, богосносні Антоній, Феодосій і всі чудотворці Києво-Печерські, хреститель Русі Володимир і сотні інших українських святих; коли усвідомлюємо, що традиція нашої вимови простягається крізь тисячоліття — від перших писемних книг проз усі віки аж до сучасної нашої мови, — тоді розуміємо, який скарб довірив нам Господь і яку відповідальність маємо за те, щоб захистити та зберегти його.

Тобі подобаєть піснь, Боже, в Сионі
і Тобі вздасться молитва в Іерусалимі,
услиши молитву мою, к Тобі всяка плоть прийдець
/Пс. 64:1–3/. Київський Псалтир 1397 р.

ПЕРШІ СЛОВ'ЯНСЬКІ АЗБУКИ КИРИЛИЦЯ І ГЛАГОЛИЦЯ

Літери	Назва літер	Числове значення	Літери грецького алфавіту 10–12 ст.	Літери	Назва літер	Числове значення	Літери грецького алфавіту 10–12 ст.
А	азъ	1	Α	Х	хѣръ	600	Χ
Б	боукы	2	Β	Ш	отъ	800	ω
В	вѣди	3	Γ	Ч	ци	900	
Г	глаголи	4	Δ	У	урьбъ	90	
Д	добро	5	Ε	Ш	ша		
Е	кстъ			Щ	шта		
Ж	жнѣте			Ъ	кръ		
З	зѣло	6	Σ	Ы	кры		
И	земля	7	Ζ	Ь	кръ		
Н	нже	8	Η	Ѣ	ѣть		
К	и	10	Θ	Ю	ю		
Л	како	20	Κ	Ѧ	(н)Ѧ		
М	людик	30	Λ	Ѧ	(н)Ѧ		
Н	мысли	40	Μ	Ѧ	юсть малыи		
О	нашъ	50	Ν	Ѧ	—		
П	онъ	70	Ξ	Ѧ	юсть большии		
Р	покон	80	Ο	Ѧ	—		
С	рьци	100	Ρ	Ѧ	—		
Т	слово	200	Σ	Ѧ	ксп	60	Ξ
У	терьдо	300	Τ	Ѧ	псп	700	Ϝ
Ф	оуць	400	Υ	Ѧ	вѣта	9	ϝ
Ф	фрьтъ	500	Φ	У	нжнца		Υ

Кирилиця.

Букви	Звукове значення	Числове значення	Букви	Звукове значення	Числове значення
Ѧ	а	1	Ѧ	у	400
Ѧ	б	2	Ѧ	ф	500
Ѧ	в	3	Ѧ	х	600
Ѧ	г	4	Ѧ	о	700
Ѧ	д	5	Ѧ	шт	800
Ѧ	е	6	Ѧ	ц	900
Ѧ	ж	7	Ѧ	ч	1000
Ѧ	ѡ	8	Ѧ	ш	
Ѧ	з	9	Ѧ	ѡ	
Ѧ	и	10	Ѧ	и (-ы)	
Ѧ	і	20	Ѧ	ь	
Ѧ	і	30	Ѧ	ѡ, я	
Ѧ	м'яне	40	Ѧ	ю	
Ѧ	н	50	Ѧ	е	
Ѧ	л	60	Ѧ	носове	
Ѧ	м	70	Ѧ	о	
Ѧ	н	80	Ѧ	носове	
Ѧ	о	90	Ѧ	е	
Ѧ	п	100	Ѧ	носове	
Ѧ	р	200	Ѧ	готоване	
Ѧ	с	300	Ѧ	о	
Ѧ	т		Ѧ	носове	
Ѧ			Ѧ	готоване	
Ѧ			Ѧ	т, ф	
Ѧ			Ѧ	і	
Ѧ			Ѧ	лабіаліз.	

РОЗДІЛ 2. ЗВУКОВА І ГРАМАТИЧНА СИСТЕМИ СТАРΟΣЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

ТЕМА 3. ЗВУКОВА СИСТЕМА СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ В ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОМУ ВИСВІТЛЕННІ

Мета вивчення:

- через дослідження фонетики старослов'янської мови забезпечити засвоєння не лише процесів, які відбувалися в старослов'янській мові на різних етапах її історії, а й усвідомлення загальних законів розвитку мови, її структури, місця в європейському мовному контексті;
- виробити в студентів науковий погляд на окремі факти, явища сучасної української мови як на результат тривалого впливу старо/церковнослов'янської мови.

Література:

1. Гаврилюк О. Р., Леута О. І. Старослов'янська мова. Фонетика: навчально-методичний посібник. К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. 96 с.
2. Громик Ю. Старослов'янська мова. Історія, фонетика, словозміна: збірник завдань та вправ. К.: Кондор, 2018. 184 с.
3. Леута О. І. Старослов'янська мова: підручник. К.: Вища школа, 2001. 255 с.

4. Станівський М.Ф. Старослов'янська мова. К. : Вища школа, 1983. С. 134–156.
5. Старослов'янська мова. Практикум: навч. посіб. для студентів філологічних спеціальностей / Л. П. Гнатюк. К., 2015. 249 с.

I. Питання для теоретичного опрацювання

1. Система голосних і приголосних звуків.
2. Риси звукової системи індоєвропейської мови.
3. Наголос у праслов'янській мові.
4. Найдавніші чергування голосних.
5. Перехідні палаталізації задньоязикових приголосних.
6. Доля приголосних у сполученні з наступним *j.
7. Звукові процеси праслов'янської мови, зумовлені дією закону відкритого складу.

II. Завдання для письмового виконання

За посібником [Гаврилюк О. Р., Леута О. І.] виконати тестові завдання до тем 1-4: С. 17-19, 28-30, 39-42, 50-53.

III. Завдання для самостійної роботи

За посібником [Гаврилюк О. Р., Леута О. І.] дати відповіді на питання для самоконтролю до тем 1-4: С. 14-15, 26-27, 36-37, 48-49.

ОПОРНІ ЗНАННЯ

За матеріалами

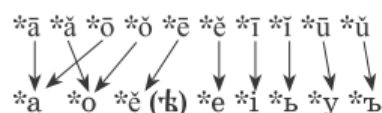
Гаврилюк О. Р., Леута О. І. Старослов'янська мова. Фонетика: навчально-методичний посібник. К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. 96 с.

Характеристика голосних звуків старослов'янської мови за походженням

Формування системи вокалізму праслов'янської мови
з праіндоєвропейської

Праіндоєвропейські голосні

Праслов'янські голосні

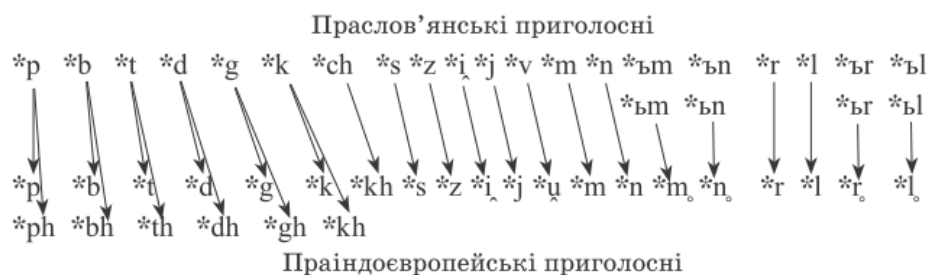

Голосний	Походження голосного	Характеристика голосного
а	*ā (ст.-сл. мати, лат. <i>māter</i>); *ō (ст.-сл. даръ, лат. <i>dōnum</i>); *ē після палатальних приголосних *j, *ž, *č, *š (ст.-сл. кричати – <i>*krikēti</i>); *o в сполученнях *og, *ol у кінці складу (ст.-сл. младъ, сп.-сл. <i>*moldъ</i>)	Голосний повного творення, низького піднесення, заднього ряду, нелабіалізований, чистий

О	*ă (ст.-сл. осълъ, лат. <i>āsīlus</i>); *ǫ (ст.-сл. око, лат. <i>ōcūlūs</i>)	Голосний повного творення, середнього піднесення, заднього ряду, лабіалізований, чистий
Є	*ě (ст.-сл. неѡ, лат. <i>něbŭla</i>); *ǫ після м'яких приголосних, створених на місці твердих перед j (ст.-сл. морк, лат. <i>mǎrǫ</i>)	Голосний повного творення, середнього піднесення, переднього ряду, нелабіалізований, чистий
Ѣ	*ē (ст.-сл. вѣра, лат. <i>vērus</i>); *oi, *ai (ст.-сл. вѣнець, лит. <i>vainikas</i>); *ē при трансформації дифтонгічних сполучень *ei, *er (ст.-сл. вѣръ, сп.-сл. <i>*bergъ</i>).	Голосний повного творення, низького піднесення, переднього ряду, нелабіалізований, чистий
И	*ī (ст.-сл. три, лат. <i>trīginta</i>); *oi в кінці слова при спадній інтонації (ст.-сл. ми, сп.-сл. <i>*moi</i>); *ei (ст.-сл. кривъ, лит. <i>kreivas</i>); *ū після палатальних приголосних (ст.-сл. шити, лит. <i>siūti</i>); *jъ на початку складу (ст.-сл. нго, лат. <i>jŭgum</i>)	Голосний повного творення, високого піднесення, переднього ряду, нелабіалізований, чистий
Ы	*ū (ст.-сл. дымъ, лат. <i>fūmūs</i>); *uns, *ons, *ans, *onts в кінці слова (ст.-сл. камы, сп.-сл. <i>*kamon</i>)	Голосний повного творення, високого піднесення, середнього ряду, нелабіалізований, чистий
Ѥ	*ŭ (ст.-сл. крѣтъ, лат. <i>krūtŭs</i>); *om, *op, *um, *up в кінці слова (ст.-сл. даръ, лат. <i>dōnum</i>)	Голосний неповного творення (редукований), середнього піднесення, заднього ряду, нелабіалізований, чистий
Ь	*ī (ст.-сл. вѣдова, лат. <i>vīduā</i>)	Голосний неповного творення (редукований), середнього піднесення, переднього ряду, нелабіалізований, чистий

оу	*ou, *au (ст.-сл. оухо, лит. <i>ausis</i>); *eu (ст.-сл. любъ, д-інд. <i>leubhoh</i>)	Голосний повного творення, високого піднесення, заднього ряду, лабіалізований, чистий
ж	*am, *om, *an, *on перед приголосним (ст.-сл. ржка, лит. <i>ranka</i>) та в кінці слова (ст.-сл. грѣж, гот. <i>graban</i>)	Голосний повного творення, середнього піднесення, переднього ряду, лабіалізований, носовий
а	*em, *en перед приголосним (ст.-сл. мѣта, лат. <i>menta</i>) та в кінці слова (ст.-сл. сѣмѣ, сп.-сл. *semen)	Голосний повного творення, середнього піднесення, переднього ряду, нелабіалізований, носовий

Характеристика приголосних звуків старослов'янської мови за походженням

Приголосний	Походження приголосного	Характеристика приголосного
Ж	*zj>ж' (сп.-сл. *lizjǫ – ст.-сл. лижж); *gj>ж' (сп.-сл. *lǫgja – ст.-сл. лъжа); 1 палаталізація *g>ж' перед и, ъ, ѡ, є, ѣ (богъ – божьскъ)	Приголосний передньоязиковий, щілинний, шумний, дзвінкий
Ч	*kj>ч' (сп.-сл. *sekja – ст.-сл. сѣча); 1 палаталізація *k>ч' перед и, ъ, ѡ, є, ѣ (ржка – поржчити)	Приголосний передньоязиковий, афrikата, шумний, глухий
Ш	*sj>ш' (сп.-сл. *nosja – ст.-сл. ноша); *chj>ш' (сп.-сл. *suchja – ст.-сл. соуша); 1 палаталізація *ch>ш' перед и, ъ, ѡ, є, ѣ (грѣхъ – грѣшити)	Приголосний передньоязиковий, щілинний, шумний, глухий

З	2 палаталізація *g>з' перед и, ѣ дифт. походж. (нога – нозѣ); 3 палаталізація *g>з': и, ѣ, ѡ, р + g (кънаѡгыни – кънаѡзъ)	Приголосний передньоязиковий, щілинний, шумний, дзвінкий
Ц	2 палаталізація *k>ц' перед и, ѣ дифт. походж. (ржка – ржцѣ); 3 палаталізація *k>ц': и, ѣ, ѡ, р + k (ликъ – лице)	Приголосний передньоязиковий, афrikата, шумний, глухий
Ѓ	2 палаталізація *ch>с' перед и, ѣ дифт. походж. (вльха – вльсѣ); 3 палаталізація *ch>с': и, ѣ, ѡ, р + ch (сп-сл. *vьchъ – ст-сл. вьсь)	Приголосний передньоязиковий, щілинний, шумний, глухий
ЖД	*dj>*жд' (сп-сл. *medja – ст-сл. межда); *zgj>*жд' (сп-сл. *dozgjos – ст-сл. дождь); *zdj>*жд' (сп-сл. *prigvozdjъ – ст-сл. пригвождж)	Приголосний передньоязиковий, складний, шумний, дзвінкий
ШТ	*tj>*шт' (сп-сл. *svetja – ст-сл. свѣшта); *skj>*шт' (сп-сл. *iskjъ – ст-сл. иштѣ); *stj>*шт' (сп-сл. *pustjъ – ст-сл. поустѣ); *gt, *kt перед i>*шт' (сп-сл. *mogti – ст-сл. мошти, сп-сл. *pekti – ст-сл. пешти)	Приголосний передньоязиковий, складний, шумний, глухий

X	Приголосний *ch виникав на місці придихового індоєвропейського *k та *s за певних фонетичних умов: *s > *ch після *i, *u, *r, *k перед голосними: сп-сл. *blusa – ст-сл. блъха; лит. ausis – ст-сл. оухо. *k > *ch : сп-сл. *chorbъ – ст-сл. храбръ. Палатальні *g, *k змінилися на відповідно *z, *s: лат. granum – ст-сл. зрно; лат. hiems – ст-сл. зима; лат. cor – ст-сл. срьдце.	Приголосний задньоязиковий, щілинний, шумний, глухий
---	---	---

ТЕМА 3.1 Звукові процеси старослов'янської мови, засвідчені пам'ятками X-XI ст.

Мета вивчення:

- через дослідження фонетики старослов'янської мови забезпечити засвоєння не лише процесів, які відбувалися в старослов'янській мові на різних етапах її історії, а й усвідомлення загальних законів розвитку мови, її структури, місця в європейському мовному контексті;

- виробити в студентів науковий погляд на окремі факти, явища сучасної української мови як на результат тривалого впливу старо/церковнослов'янської мови.

Література: Див. джерела до теми 3.

I. Питання для теоретичного опрацювання

1. Зміни, пов'язані долею редукованих.
2. Зміни, не пов'язані з долею редукованих.

II. Завдання для письмового виконання

За посібником [Гаврилюк О. Р., Леута О. І.] виконати до теми 5:

- 1) тестові завдання (С. 56-58); 2) практичні завдання 1-3 (С. 55-56).

III. Завдання для самостійної роботи

За посібником [Гаврилюк О. Р., Леута О. І.] дати відповіді на питання для самоконтролю до теми 5: С. 55.

САМОСТІЙНА РОБОТА

ТЕМА 4. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА МОРФОЛОГІЧНОЇ СИСТЕМИ СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ. ГРАМАТИЧНІ КАТЕГОРІЇ РІЗНИХ ЧАСТИН МОВИ. Загальна характеристика морфологічної системи старослов'янської мови. Граматичні категорії повнозначних частин мови. Невідмінювані і службові частини мови. Синтаксична будова старослов'янської мови.

Орієнтовні завдання та запитання до контролю САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

За посібником Гнатюк [Практикум: навч. посіб. для студентів філологічних спеціальностей]: 1. Знайти фонетичні та лексичні старослов'янізми в уривках з поезій Т. Шевченка; пояснити, за якими ознаками їх можна вирізнити в тексті. Які стилістичні функції вони виконують?

Блаженний муж на лукаву
Не вступає раду,
І не стане на путь злого,
І з лютим не сяде.
А в законі Господньому
Серце його й воля
Навчається, і стане він,
Як на добрім полі
Над водою посажене
Древо зеленіє,
Плодом вкрите. Так і муж той
В добрі своїм спіє,
А лукавих, нечестивих

І слід пропадає,
Як той попіл над землею
Вітер розмахає.
І не встануть з праведними
Злії з домовини,
Діла́ добрих оновляться,
Діла́ злих загинуть.

"Давидові псалми"

І всі злії посміяться,
Як упаду в руки,
В руки вражі, спаси мене
Од лютої муки.
Спаси мене, помолюся
І воспою знову
Твої блага чистим серцем,
Псалмом тихим, новим.

"Давидові псалми"

Старенька сестро Аполлона,
Якби Ви часом хоч на час
Придбали-таки до нас,
Та, як бувало во дні они,
Возвисили б свій Божий глас
До оди пишно-чепурної,
Та й заходилися б обоє
Царів абощо воспівать.
Бо як по правді вам сказать,
То дуже вже й мені самому
Обридли тії мужики,
Та паничі, та покритки.
Хотілося б зогнать оскому
На коронованих главах,
На тих помазанниках Божих...

"[Царі]"

А Бог дивиться, чи є ще
Взискающий Бога.
Нема добретворящого,
Нема ні одного...
Колись Бог нам верне волю,
Розіб'є неволю.
Восхвалимо тебе, Боже,
Хваленієм всяким;
Возрадується Ізраїль
І святий Іаков.

"Давидові псалми"

Все упованіє моє
На Тебе, мій пресвітлий раю,
На милосердіє твоє,
Все упованіє моє
На Тебе, Мати, возлагаю.

Злоначинающих спини,
У пута кутії не куй,
В склепи глибокі не муруй.

А доброзиждущим рукам
І покажи, і поможи,
Святу ю силу ниспошли.

А чистих серцем? Коло їх
Постави ангели свої
І чистоту їх соблюди.

А всім нам вкупі на землі
Єдиномисліє подай
І братолюбіє пошли

"Злоначинающих спини... "

Святая сило всіх святих,
Пренепорочная, Благая!
Молюся, плачу і ридаю:
Воззри, Пречистая, на їх,
Отих окрадених, сліпих
Невольників. Подай їм силу
Твого мученика-Сина,
Щоб хрест-кайдани донесли
До самого, самого краю.
Достойно пета! Благаю!
Царице неба і землі!
Вонми їх стону і пошли
Благий кінець, о Всеблагая!
А я, незлобний, воспою,
Як процвітуть убогі села,
Псалмом і тихим, і веселим
Святую доленьку Твою.
А нині плач, і скорбь, і сльози
Душі убогої – убогий
Остатню лепту подаю.
"Марія"

—

2. Знайти морфологічні старослов'янізми в уривках з поезій Тараса Шевченка. Пояснити, що це за дієслівні форми і за якими ознаками їх можна вирізнити в тексті. Які стилістичні функції вони виконують?

Прийшли, і город обступили
Кругом, і город запалили.
Владимир-князь перед народом
Убив старого Рогволода,
Потя народ, княжну поя,
отиде в волості своя,

Отиде з шумом. І растлі ю,
Тую Рогніду молодую,
І прожене ю, і княжна
Блукає по світу одна,
Нічого з ворогом не вдіє.
"[Царі]"

Спочивши, скорбная, скажи,
Прорци своїм лукавим чадам,
Що пропадуть вони, лихі ...
"Осія. Глава XIV"

Слава тобі, Шафарику,
Вовіки і віки!
Що звів єси в одно море
Слав'янської ріки!
"Єретик"

Чигрине, Чигрине,
Мій друже єдиний,
Проспав єси степи, ліси
І всю Україну.
"Чигрине, Чигрине"

І поживе Давид на світі
Немалі літа,
Одрях старий, і покривали
многими ризами його,
А все-таки не нагрівали
Катюгу блудного свого"
"[Царі]"

3. З'ясувати спосіб творення наведених іменників у старослов'янській мові. Установити твірну основу та словотворчі засоби. Порівняти їх із відповідними словотворчими засобами сучасних української та російської мов.

вѣзглавъница 'подушка', **кошьница** 'кошик', **криница** 'глекчик', **ладница** 'човен', **лѣствица** 'драбина', **палица** 'посох, палиця'; **паница** 'чан, посудина'; **паничица** 'чан, посудина'; **пленица** 'ланцюг', **понавица** 'полотно, полотнище'; **шоуница** 'ліва рука', **ждица** 'вудка';

горьница 'світлиця, верхнє приміщення'; **житьница** 'житниця, комора'; **коумирьница** 'язичницький храм', **лѣгальница** 'спальня', **мѣтьница** 'місце, де збирають податки'; **мѣздьница** 'місце, де збирають податки'; **пещьница** 'піч', **сѣньница** 'сарай для сіна';

жилице 'житло', **оубѣжице** 'сховище, притулок'; **жоупице** 'могила, гробниця'; **исходице** 'житло', **нѣтирице** 'пристанище, лігво'; **покровице** 'полотно, покривало'; **пристанице** 'гавань, пристань'; **таилице** 'тайник, схов';

брѣсало 'рушник', **наковало** 'ковадло', **одѣвало** 'одяг', **орало** 'рало, плуг', **почрьпало** 'черпак', **сѣдало** 'стілець', **стрѣкало** 'вістря, жало';

кадило 'ладан, фіміам'; **канѣдило** 'лампа, лампада'; **мѣрило** 'ваги', **свѣтило** 'світильник', **солило** 'миска', **ставило** 'терези', **точило** 'прес для вичавлювання винограду', **хранило** 'намордник', **чрьнило** 'чорна фарба, сажа'; **осило** 1. 'пастка, сіті'; 2. 'петля'; **соушило** 'хмиз',

пазвина ‘нора, дупло’; **кжпина** ‘кущ’, **паствина** ‘пасовисько’, **пажчина** ‘павутина’, **распалина** ‘щілина, тріщина’; **рогозина** ‘циновка, рогожа’,
говоръ ‘шум, гул’; **нсходъ** ‘вихід’, **потопъ** ‘повінь’,
приносъ 1. ‘дар, жертва’; 2. ‘прибуток’; **приходъ** ‘прихід’,
ходъ ‘хід, рух, біг’;

4. У пам’ятках старослов’янської мови засвідчено вигуки *алелоуи*, *аминь*. Вони прийшли через церковнослов’янську мову. Пояснити їхнє значення та сферу використання; з’ясувати походження, використавши *Етимологічний словник української мови*.

РОЗДІЛ 3. КУРС ІСТОРІЇ МОВИ ЯК ЛІНГВІСТИЧНА ДИСЦИПЛІНА

ТЕМА 5. ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК НАУКА І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

Мета вивчення:

- пояснити студентам важливість курсу та його завдань для практичної роботи вчителя-словесника;
- виробити в них науковий погляд на всі факти, явища сучасної української мови як на результат тривалих історичних процесів;
- допомогти їм зорієнтуватися в складних, проблемах виникнення та походження української мови у зв’язку з етногенезом українського народу;
- ознайомити студентів з основними історичними пам’ятками та науковими працями з історії української мови.

Література:

1. Булаховський Л. А. Питання походження української мови : історичний коментар до української мови. За ред. І. К. Білодід. *Вибрані праці* : в 5 т. Т. 2. К. : Наук. думка, 1977. 632 с.
2. Горбач О. Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розвитку. *II Міжнар. конгрес україністів* : доп. і повідомл. ; Міжнар. асоціація україністів ; Акад. наук України. Львів: [б. в.], 1993. С. 7-12.
3. Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія української мови. Фонетика. К. : Наук. думка, 1979. 367 с.
4. Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична грамати́ка української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів. К. : Вища шк., 1980.
5. Історична грамати́ка української мови: підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів. / О. П. Безпалько та ін. К. : Радян. шк., 1980. 510 с.
6. Історія української мови. Морфологія / С. П. Бевзенко, А. П. Грищенко, Т. Б. Лукінова та ін. К. : Наук. думка, 1978. 540 с.

7. Карпенко Юрій. Коли і як виникла українська мова. *Мовознавство*: тези та повідомл. III Міжнар. конгресу українців. Х. : Око, 1996. С. 75-81.
8. Коломиец В. Т. Историческая типология славянских языков : Фонетика, словообразование, лексика и фразеология / Под ред. А. С. Мельничака. К. : Наук. думка, 1985. 286 с.
9. Коломиець В. Т. Питання слов'янського етногенезу в світлі даних порівняльно-історичної фонетики. *Мовознавство*. 1983. № 2. С. 50-58.
10. Коломиець В. Т. Типологічні риси української літературної мови на фоні інших слов'янських мов. *Мовознавство*. 1992. № 5. С. 3-11.
11. Крижанівська О. І. Історія української мови : Історична фонетика. Історична граматики: навч. посіб. К.: ВЦ "Академія", 2010. 248 с.
12. Павленко Л. П. Історична граматики української мови: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. 208 с.
13. Крымский А. Е. Древнекиевский говор. *Твори* : в 5 т. К. : Наук. думка, 1973. Т. 3. С. 207-244.
14. Кримський А. Ю. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася. *Твори* : в 5 т. К. : Наук. думка, 1973. Т. 3. С. 252-283.
15. Медведєв Ф. П. Вступ до курсу історії української мови : навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів / За ред. І. К. Білодіда. Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1965. 152 с.
16. Непокупний А. П. Балтійські родичі слов'ян / Відп. ред. О. М. Трубачов. К. : Наук. думка, 1976. 183 с.
17. Німчук В. В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови. *Мовознавство*. 1997. № 6. С. 3-5; 1998. № 1. С. 3-13.
18. Німчук В. В. Походження й розвиток української народності. *Українська народність*: нариси соціально-економічної і етно-політичної історії. К., 1990. С. 190-227.
19. Огієнко Іван. Історія української літературної мови / Упоряд. М. С. Тимошик. К. : Либідь, 1995. 296 с.
20. Павленко Л. П. До джерел словесних скарбів : навч. посіб. з історії української мови. К.; Луцьк: РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1997. 102 с.
21. Пещак М. М. Історичні писемні пам'ятки як джерело розвитку мовознавчої науки. М. М. Пещак. *Мовознавство*. 1987. № 3. С. 49-54.
22. Півторак Г. П. Давньоруська мова. Реальність чи міф? *Вісник МАУ*. 1992. № 2. С. 24-29.
23. Півторак Г. П. Деякі методологічні проблеми дослідження етно- і глотогенезу східних слов'ян на сучасному етапі. *Мовознавство*. 2010. № 2-3. С. 8-29. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.inmo.org.ua/departments/zpsm/staff/pivtorak.html>
24. Півторак Г. П. Діалектна диференціація української мови у світлі етно- і глотогенезу східних слов'ян. *Мовознавство*. 1988. № 2. С. 64-69.

- 25.Півторак Г. П. Діалектна ситуація в Київській Русі. *Мовознавство*. 1993. № 2. С. 8-18.
- 26.Півторак Г. П. Мовна ситуація в Київській Русі та її вплив на давньоруську периферію. *Мовознавство*. 1997. № 4-5. С. 3-10.
- 27.Півторак Г. П. Походження українського народу та української мови. *Вісник НАН України*. 1996. № 9-10. С. 16-21.
- 28.Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов : міфи та правда про трьох братів слов'янських зі "спільної колиски"; НАН України, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. 2-ге вид., доп. Київ : Арістей, 2004. 180 с. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.inmo.org.ua/departments/zpsm/staff/pivtorak.html>
- 29.Півторак Г. П. Проблема східнослов'янської прамови. *Мовознавство*: доп. та повідомл. на IV Міжнар. конгресі українців ; відп. ред. В. В. Німчук. К. : Наук. думка, 2002. С. 268-272.
- 30.Півторак Г. П. Українсько-південнослов'янські лексичні паралелі як джерело реконструкції ранньої історії слов'янських племен. *Мовознавство*. 2008. № 2-3. С. 13-23. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.inmo.org.ua/departments/zpsm/staff/pivtorak.html>
- 31.Півторак Г. Українці : звідки ми і наша мова. К. : Наук. думка, 1993. 200 с. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.inmo.org.ua/departments/zpsm/staff/pivtorak.html>
- 32.Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови : історико-фонетичний нарис / АН УРСР ; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. К. : Наук. думка, 1988. 277 с. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.inmo.org.ua/departments/zpsm/staff/pivtorak.html>
- 33.Півторак Г. П. Як розмовляли в стародавньому Києві. *Вісник МАУ*. 1990. № 1. С. 9-13.
- 34.Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов. К. : Наук. думка, 1985. 232 с.
- 35.Скляренко В. Г. Походження назви Русь. *Мовознавство*. 2003. № 5. С. 3-13;
2004. № 2-3. С. 3-20; № 5-6. С. 3-11;
2005. № 3-4. С. 33-46;
2011. № 3. С. 16-25.
- 36.Скляренко В. Г. Походження назви Україна. *Мовознавство*. 2006. № 5. С. 15-33.
- 37.Тараненко О. О. Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем. *Мовознавство*. 1993. № 2. С. 35-38.
- 38.Фельчак О. О. Питання походження української мови в мовознавстві кінця ХХ – початку ХХІ ст. *Лінгвістика*. 2011. № 1 (22). С. 76-87.
- 39.Худаш М. Як, чому і відколи Русь стала Україною? (до питання генези хороніма Україна та етноніма українці). *Народознавчі зошити*. 2005. № 5-6. С. 653-681.
- 40.Царук О. Українська мова серед інших слов'янських : етнологічні та граматичні параметри. Д. : Наука і освіта, 1998. 323 с.

- 41.Шевельов Юрій. Історична фонологія української мови / Пер. з англ. С. Вакуленка, А. Даниленко. Х. : АКТА, 2002. 1054 с.
- 42.Шевельов Ю. Назва Україна. Ю. Шевельов. Вибрані праці: у 2 кн. Кн. 1. Мовознавство. Київ : Києво-Могилянська академія, 2009. 584 с.
- 43.Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова (з проблем східнослов'янської глотогонії. *II Міжнар. конгрес україністів*: доп. і повідомл. ; Міжнар. асоціація україністів ; Акад. наук України. Л.: [б. в.], 1993. С. 54-66.

I. Питання для теоретичного опрацювання

1. Історична грамати́ка української мови як частина загального курсу історії мови. Предмет, завдання, курсу. Значення курсу в підготовці вчителя-словесника. Зв'язок курсу з іншими навчальними дисциплінами.
2. Місце української мови серед інших слов'янських мов. Типологічні риси української мови.
3. Основні джерела історичного вивчення української мови.
4. Проблема періодизації історії української мови.

II. Завдання для письмового виконання

Підготувати конспект за теоретичними питаннями вище (див. літературу до заняття), підкріпивши кожне питання відповідними ілюстраціями-прикладми з урахуванням таких орієнтирів:

– Доведіть важливість історико-лінгвістичних студій для пізнання закономірностей організації й розвитку сучасної української мови.

– Порівняйте специфіку діахронного та синхронного вивчення мовних одиниць.

– Схарактеризуйте джерельну базу історії української мови. Яке із цих джерел Ви вважаєте найважливішим для пізнання історії української мови?

– Проаналізуйте актуальність діалектної інформації як джерельної бази історичного вивчення української мови.

– З'ясуйте, яка роль пам'яток писемності для вивчення історії української мови; укажіть переваги й недоліки писемних пам'яток як джерела вивчення історії української мови.

– Обґрунтуйте доцільність /недоцільність уживання терміна “давньоруська мова” на означення спільної загальнонародної мови східних слов'ян.

– У чому причини дискусійності проблеми періодизації української мови? Які Вам відомі схеми періодизації історії української мови? Запишіть узагальнену періодизацію за В.В.Німчуком.

– Хто з українських лінгвістів працював і працює в галузі діяхронної лінгвістики? У чому полягає внесок відомих вам вчених у вивченні історії української мови?

III. Завдання для самостійної роботи

Підготувати аналітичні повідомлення за питаннями:

- Проблема походження української мови.
- Терміни *Русь (руський), Малоросія, Україна*.

ВАЖЛИВО ЗНАТИ

Про давні риси української мови

❖ Безперервність етноісторичного розвитку на українських етнічних землях від середини I тис. н. е. до нашого часу свідчить про те, що після розпаду праслов'янської етномовної спільності в цьому ареалі *почав формуватися український етнос і відповідно - українська мова*.

Формування своєрідних фонетичних, граматичних і лексичних рис, притаманних українській мові, розтягнулося на тривалий час. Деякі з них з'явилися ще в мовленні східнослов'янських племен, що жили на території України впродовж так званого праслов'янського (тобто спільнослов'янського) періоду.

На особливостях формування ранніх українських діалектів істотно позначився насамперед той факт, що більша частина протоукраїнської етномовної території містилася в межах східної частини прабатьківщини слов'ян (між Прип'яттю, Середнім Дніпром, Карпатами і зоною степів). Через це в українських говорах більшою чи меншою мірою відбилися всі фонетичні, граматичні й лексичні зміни, які відбувалися ще в праслов'янських діалектах цього ареалу.

Оскільки переважна більшість української етномовної території збігається зі східним ареалом слов'янської прабатьківщини, цілком природно, що українці успадкували матеріальну й духовну культури своїх предків-праслов'ян цього регіону, а українська мова перейняла від праслов'янської значний специфічний лексичний фонд і чимало фонетичних та граматичних (насамперед, *морфологічних*) рис, які в інших слов'янських мовах замінилися новими, а в нас вони склали найдавнішу групу українських мовних особливостей. Серед них найважливіші:

1) закінчення -у в род. відмінку однини іменників чол. роду з давньою основою на -**у**: *солоду, меду, дому, верху, полю*;

2) закінчення **-ові, -еві (-єві)** в дав. відмінку однини іменників чол. роду цієї самої групи типу *солодові, медові, домові*, а потім - і всіх інших іменників чол. роду;

3) чергування приголосних **з, к, х** зі свистячими **з, с, ц** у дав. та місц. відмінках однини іменників: *дѣвцѣ» слузѣ, на березѣ, на рѣцѣ, в книзѣ*;

4) кличний відмінок іменників: *жено, друже, княже, брате, земле, владико, учителю*;

5) закінчення **-ої** в род. відмінку однини прикметників жіноч. роду: *великої, доброї, святої, пагубної*;

6) форми дав. відмінка займенників *мені, тобі, собі*;

7) форми 3-ї особи дієслів теперішнього і простого майбутнього часів І дієвідміни: *мóже, убивáє, идé, живé, поучáє*;

8) закінчення **-мо** в дієсловах 1-ї особи множини теперішнього і майбутнього часів: *даємó, поста́вимо, не пита́ємо, помага́ємо* та ін.;

Значна частина специфічних для української мови *фонетичних* рис (а деякі з них виявилися спільними для української та інших сусідніх мов) почали формуватися безпосередньо від праслов'янської мови, тобто від V-VI ст. н. е.

Про коректність уживання термінів «давньоруська мова» / «спільноруська» / «спільносхіднослов'янська»

❖ Виходячи з концепції Ю. В. Шевельова, справжня, «жива» українська мова ніколи не була «давньоруська» чи «спільноруська», «вона поставала й постала з **праслов'янської**, формуючися від VI до XVI ст.».

❖ Термін «давньоруська мова» у вітчизняному мовознавстві вживається на позначення *писемно-літературного різновиду мови східних слов'ян*, які населяли Київську Русь, оскільки нині «всі фахівці сходяться на тому, що східні слов'яни XI–XIII ст. мали спільну *писемно-літературну мову*; щодо усного різновиду мови, то термін «давньоруська мова» / «спільносхіднослов'янська» є ще більш умовним, оскільки є певною абстракцією, що містить набір характерних лінгвальних рис, якими східнослов'янські діалекти VII–XII ст. вирізнялися серед інших слов'янських.

ТЕМОЮ 5.1. ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ВІТЧИЗНЯНОМУ МОВОЗНАВСТВІ В XIX–XXI СТ.

САМОСТІЙНА РОБОТА: підготувати виступ за темою 5.1 за джерелами: *Півторак Г. П.* Українці: звідки ми і наша мова. К.: Наук. думка, 1993. (розділ *Проблема походження української мови в наукових працях XIX – середини XX ст.* С. 8-16); *Мойсієнко А.К., Єрмоленко С.Я., Тимошик М.С.* Історія української мови. Хрестоматія. К.: Либідь, 1996. 288 с.; *Зинякова А., Пономаренко С.* Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика: навч. посіб. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. С. 18-20.

РОЗДІЛ 4. ІСТОРИЧНА ФОНЕТИКА

ТЕМА 6.1. ФОНЕТИЧНІ ЗМІНИ СПІЛЬНОСЛОВ'ЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ ТА ЇХНЄ ВІДБИТТЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Мета вивчення:

- навчити студентів коментувати явища чергування голосних та

приголосних сучасної мови з погляду їх історичного походження, а саме: чергування *г, к, х – ж, ч, ш* і *г, к, х – з, ц, с*.

Література:

1. Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія української мови. Фонетика. К. : Наук. думка, 1979. 367 с.
2. Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматики української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів. К. : Вища шк., 1980.
3. Історична граматики української мови: підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів. О. П. Безпалько та ін. К. : Рад. шк., 1980. 510 с.
4. Коломієць Л.І., Майборода А.В. Історична граматики української мови. Збірник вправ. К.: Вища школа, 1988.
5. Крижанівська О. І. Історія української мови : Історична фонетика. Історична граматики: навч. посіб. К.: ВЦ “Академія”, 2010. 248 с.
6. Николаев С. Рефлексы праславянских интонаций в восточнополесских говорах. *Полісся: мова, культура, історія: матеріали міжнар. наук. конф.* К., 1996. С. 78–82.
7. Скляренко В. Г. Нариси з історичної акцентології української мови. К.: Наук. думка, 1983. 239 с.
8. Сучасна українська літературна мова: Фонетика / За ред. І. К. Білодіда. К. : Наук. думка, 1967. 436 с.
9. Шевельов Юрій. Історична фонологія української мови / Пер. з англ. С. Вакуленка, А. Даниленко. Х. : АКТА, 2002. 1054 с.

I. Питання для теоретичного опрацювання

1. Звуковий склад давньоіндоєвропейської мови. Ранні праслов'янські звукові зміни.
2. Палаталізація приголосних у сполученні з наступним [j].
3. Палаталізації (перехідні пом'якшення) задньоязикових [g], [k], [h].
4. Давні зміни голосних:
 - [ǣ], [ǫ] та [ā], [ō];
 - [ě] та [ē];
 - [ī], [i], [ǔ], [ū].

II. Завдання для письмового виконання

1. Запишіть по 2 приклади змін голосних [ǣ], [ǫ] та [ā], [ō]; [ě] та [ē]; [ī], [i], [ǔ], [ū] подайте історичні коментарі.
2. Поясніть, як активізація постконсонантного [j] змінила фонетичну систему праслов'янської мови.
3. Визначте умови, хронологічні межі та наслідки I, II, III палаталізацій задньоязикових. Доберіть по три слова, які відбивають кожну з них в українській мові.

III. Завдання для самостійної роботи

1. Поясніть походження звуку **ж** у поданих словах: *жар, жити, жати, брожу, ріжу, сторожити, можливо, сторожа, ніжка, дрижати*.
2. Поясніть походження звуку **ш** у поданих словах: *душити, душно, подушка, суша, сушу, мушка, тиша, тишина, ношу*.
3. Поясніть походження звуку **[ч]** у поданих словах: *ніч, вічний, свіча, меч, час, речеш, лечу*.
4. Поясніть походження **щ** у таких словах: *гуща, вощина, пущу, насищу, тріщина, хрещення, опущу*.
5. Поясніть походження звуку **[л]** у сполученнях *бл, пл, мл, вл: люблю, Любомль, блюдо, куплю, крапля, ловлю, земля*.
6. Доведіть, що наведені слова історично утворені від одного кореня: лит. *kaina* – *ціна* – *каятися*; *спати* – *сон* – *снитися*; *коса* – *чесати*; *кінець* – *початок*; *ждати* – *погоди*; *город* – *жердина*.

ВАЖЛИВО ЗНАТИ

❖ Без вивчення історії звукових змін мови зовсім неможливо зрозуміти багатьох явищ з історичної граматики.

Порівняльно-історичний метод (метод дослідження близькоспоріднених мов) дає можливість визначити час виникнення фонетичних явищ не лише тієї доби, яка залишила пам'ятки, а й значно давнішої, він допомагає визначити час виникнення та розвитку тих фонетичних явищ, які належать до різних періодів історії мови: індоєвропейського, спільнослов'янського, протоукраїнського, давньоукраїнського, українського.

Кожний період мав свою систему вокалізму і консонантизму.

У процесі формування праслов'янської мови вибудовувались особливі фонетичні характеристики, які відрізняли її від інших мов індоєвропейської мовної сім'ї.

❖ **Графічні позначення реконструкцій індоєвропейської та праслов'янської мов**

Реконструйовані праформи індоєвропейського та спільнослов'янського періодів, які не зафіксовані в писемних пам'ятках, умовно записуються під зірочкою *, вона означає, що це форма гіпотетична, латинськими буквами: *zolto, *domŭs, *kostŭs тощо.

[ǣ], [ǫ], [ĕ], [ī], [ū] – короткі голосні (тривалість звучання позначено дужкою вгорі);

[ā], [ō], [ē], [î], [û] – довгі голосні (тривалість звучання показано рисою вгорі);

[ɛ̃], [ɔ̃] – носові звуки;

[ɲ], [r] – складотворчі сонорні (складотворний характер показано кружечком);

і, ʉ - нескладові голосні у складі дифтонгів (дужка внизу позначає нескладотворчий характер звука)

*[z] – укр. [з]	*[ž] – укр. [ж]
*[c] – укр. [ц]	*[č] – укр. [ч]
*[s] – укр. [с]	*[š] – укр. [ш]
*[u] – укр. [у]	*[y] – укр. [и]

[ɤ],[ɐ] – ультракороткі [e], [o]

До системи праслов'янського вокалізму входили так звані зредуковані, або надкороткі, голосні [ɤ] і [ɐ]. Їх фонетична якість, за загальноприйнятою в лінгвістичній науці думкою, наближалася до вимови коротких [ǫ], [ǣ]. Походили ці звуки від праіндоевропейських коротких голосних [u] і [i]. Редуковані звуки [ɤ] (йор), [ɐ] (єр) давньоукраїнська мова успадкувала від мови спільнослов'янської: *даръ, соль, домъ, медъ*. Вони ніколи не пропускалися у вимові, але сила звучання їх залежала від позиції: у сильній позиції вони були довшими, ніж у слабкій, тому й вимовлялися більш виразно. Історію редукованих можна зобразити так:

*i → ь [ɛ] → e;

*y → ь [ǫ] → o.

*[ǣ] – звук, артикуляційно-акустична природа якого відмінна в різних слов'янських мовах, відомий під назвою «ять» - відповідно до назви кириличної літери ѣ

❖ Літерні позначення звуків писемного періоду

Голосні переднього ряду [i], [ɤ], [e], [ɛ], [ǣ] позначалися кириличними буквами і (и), ь, є, ѣ, ѣ;

голосний середнього ряду [y] - буквою кирилиці ѣ;

голосні непереднього (заднього) ряду: [a], [o], [ɔ], [ɔ], [y] - буквами а, о, ѣ, ѣ, ѣ.

ТЕМА 6.2. ФОНЕТИЧНІ ЗМІНИ СПІЛЬНОСЛОВ'ЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ ТА ЇХНЄ ВІДБИТТЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Мета вивчення:

- сформувати в студентів науковий погляд на сучасний складоподіл в українській мові як наслідок дії закону відкритого складу та звукових процесів, пов'язаних з ним.

Література: див. джерела до теми 4.1.

Питання до контролю попередніх занять:

1. Проаналізуйте дві найважливіші звукові зміни раннього праслов'янського періоду, які вплинули на формування системи голосних праслов'янської мови.

2. Доведіть, що більшість чергувань приголосних в українській мові має історичне підґрунтя.
3. Доведіть, що палаталізації задньоязикових пов'язані із законом складового сингармонізму.
4. Аргументуйте ілюстраціями сильний палаталізаційний вплив праслов'янського м'якого [j] на приголосні різної якості.

I. Питання для теоретичного опрацювання

1. Закон відкритого складу і звукові процеси, пов'язані з його дією:
 - зміна приголосних на межі складу;
 - асимілятивно-дисимілятивні зміни в групах [dt'], [tt'] і [gt'], [kt'];
 - втрата приголосного на кінці складу;
 - поява носових голосних [ɐ], [ɔ];
 - монофтонгізація дифтонгів;
 - відновлення складотвочості [r] і [l];
 - розвиток протези.
2. Сполучення дифтонгів [gv], [kv], [xv] перед [ě] та [i] з дифтонгів [aj], [oi].
3. Групи приголосних [dl] і [tl].

II. Завдання для письмового виконання

1. Кожне теоретичне питання проілюструйте прикладами, які б відтворили ланцюжок змін від праслов'янської мови до сучасної - з відповідними коментарями.
2. Виконати вправу № 16 [Збірник вправ Коломієць, Майборода].

III. Завдання для самостійної роботи

1. Обґрунтуйте походження звука [ч] у давньоукраїнських формах: *ночь, мочь, печь, печи, лечи, стричи*.
2. За допомогою етимологічного словника з'ясуйте, яких фонетичних змін зазнали давньоукраїнські слова: *премія, долото, в'янути, гинути; оса; звук, зять, губи, м'ясо, жати, дуги, зуб*.
3. З'ясуйте, які фонетичні зміни відбулися в коренях слів Гълѣбъ, рало, упаль, горло, вель, цвѣль.

ВАЖЛИВО ЗНАТИ

У процесі формування праслов'янської мови вибудовувались особливі фонетичні характеристики, які відрізняли її від інших мов індоєвропейської мовної сім'ї. До таких специфічних ознак належали й особливості організації складу. Зокрема, існували дві закономірності, пов'язані зі структурою складу. Зокрема, існували дві закономірності, пов'язані зі структурою складу.

Першою закономірністю, яка характеризувала склад праслов'янської мови, був **закон відкритого складу**, або тенденція до висхідної звучності в межах складу. Суть цього закону полягала в тому, що склади закінчувалися тільки на складоутворювальний звук, тобто на голосний або складотворчий приголосний: *ръ-sa-ti; *boŕ-da. Кожен склад починався з найменш звучного і закінчувався найбільш звучним елементом.

Закон відкритого складу, на думку лінгвістів, був і причиною, і наслідком багатьох фонетичних процесів, які відбувалися в праслов'янській мові, став рушійною силою низки звукових явищ. Цей фонетичний закон зумовив, зокрема, відсутність приголосних у кінці слів, обмежив сполучення приголосних у середині слів (і цю тенденцію відбивають найдавніші писемні пам'ятки).

Наслідки дії закону відкритого складу

Занепад приголосних в кінці складів
*slǫvōs > *slovo, *pādōnt > *padon > *padŏ,
*vōzōn > *vozŭn > *vozъ, *dŭktīr > *dъkti

Виникнення носових звуків [ɛ], [ɔ]

*pěntīs > *pęть, *č'ěnstīs > *č'ęstъ,
*pōntīs > *pŏtъ, *sōntīs > *sŏtъ

Спрощення приголосних звуків

*kūdnoŋtī > *kynŏti, *tīsknoŋtī > *tisnŏti,
*gūbnoŋtī > *gynŏti, *kāpnōntī > *kanŏti

Монофтонгізація дифтонгів

*smoixōs > *směxъ, *rūbaŭ > *rybě, *vōleŭ > *voli,
*drougōs > *drugъ, *ouxo > *uxo, *ž'eujān > *ž'bjŏ

Зміни сполучень

[ɣr], [ɣl], [ɣr], [ɣl] і [or], [ol], [er], [el]

*tūrgōs > *tɣrgъ, *vŭlkōs > *vɣlkъ,
*zōltōs > *zŏlŭtъ, *běrzā > *berza

Вставлення приголосних звуків

*ōsrōvōs > *ostrovъ, *pīsrōs > *pъstrъ,
*sēsra > *sestra, *ōsrōs > *ostrъ

Уподібнення й розподібнення звуків

*brědtī > *bretti > *bresti, *krādtī > *kratti > *krasti,
*mŭgtī > *mъč'і, *pěktī > *pec'і

Виникнення приставних звуків

*ūmēn > *vymę, *ŭpītī > *vъpiti,
*īgrā > *jъgra, *eiŭī > *iti > *jiti

Другу закономірність - **закон складового сингармонізму**. Відповідно до цього закону, голосні й приголосні в складі сполучалися за принципом їхньої однорідності з погляду передньої та непередньої артикуляції. Внаслідок цього приголосні в позиції перед голосними переднього ряду ставали палаталізованими. Результатом загального процесу пом'якшення приголосних стала I, II і III перехідні палаталізації задньоязикових [g], [k], [x].

ТЕМА 7. ФОНЕТИЧНІ ПРОЦЕСИ ПРОТОУКРАЇНСЬКОГО /ДОПИСЕМНОГО/ ПЕРІОДУ (VII – X СТ.)

Мета вивчення:

- навчити студентів встановлювати за походженням наслідки змін колишніх носових [ɛ], [ɔ], явища повноголосся;
- виробити навички коментування наслідків давньої історичної зміни [je] в [o] на початку слова.

Література: див. джерела до теми 4.1.

Питання до контролю попередніх занять:

1. Сформулюйте закони організації складу в праслов'янській мові. Поясніть їх суть.
2. Доведіть, що організація складів праслов'янської мови відрізнялася від характеристики складів сучасної української мови.
3. Доведіть, що сліди давніх праслов'янських фонетичних процесів, пов'язаних із дією закону відкритого складу, й досі зберігаються в українській мові.

I. Питання для теоретичного опрацювання

1. Зміна [je] в [o] на початку слова.
2. Зміна носових голосних [ɛ], [ɔ] в неносові.
3. Розвиток повноголосся.
4. Рефлекси [ort], [olt] на початку слова.
5. Ранні рефлекси [ě] (ѣ).

II. Завдання для письмового виконання

1. Виконати вправи № 21, 28, 31, 32 [*Збірник вправ Коломісць, Майборода*].

III. Завдання для самостійної роботи

1. Поясніть причини чергування в поданих словах і словоформах: *ім'я, імені, плем'я, племені, жати, жну, м'яти, мну*.

2. Поясніть походження звуків [y], [a] в поданих словах: *дуб, в'яжу, голуб, ім'я, чадо, язик, п'ять, гусеня, вузол*.
3. Визначте, у яких словах корені старослов'янського походження, а в яких східнослов'янського: *брат, волога, полон, древо, дерево, хранитель, охорона, полум'я*.
4. Визначте, які слова старослов'янського походження, а які – ні: *прах – порошок, глас – голос, враг – ворог, глава–голова, хранити – хоронити, сторона – страна*.
5. Відновіть ранні праслов'янські форми поданих слів: *береза, ворона, борода, колоти, порося, голова, шолом, молоко, борона*.
6. Поміркуйте, чи є етимологічний зв'язок слів *альбінос, Альбїон, Ельба* та *лебідь* (запишіть свій коментар-обґрунтування).
7. З'ясуйте етимологію лексем *рамено, рам'я*. Перевірте за словником СУМ їхній статус і значення; запишіть ілюстрації / контексти з творів художньої літератури тощо.

ОПОРНІ ЗНАННЯ

Ще в надрах праслов'янської мовної спільності зароджувалися фонетичні особливості, властиві українській мові. Сучасні наукові факти свідчать, що в VII–VIII ст., тобто в дописемний період розвитку нашої історії, у протоукраїнських говірках виникали мовні ознаки, які в майбутньому стали визначальними рисами власне української мови.

Виникненню специфічних протоукраїнських мовних ознак сприяло те, що східнослов'янські племена були розселені на величезній території, контакти з іншими слов'янськими народами були послаблені й за відсутності активних засобів комунікації не могли бути в слов'янському світі об'єднувальним суспільним і мовним чинником.

Найважливішими фонетичними змінами періоду VII–X ст. була зміна [je] в [o] на початку слова, зміна носових голосних, розвиток повноголосся, рефлекс *ort, olt*.

Зміна [je] в [o] на початку слова як звукове явище властива тільки мовам східних слов'ян, причому більш послідовно вона реалізується в українській мові та невідома південно- й західнослов'янським мовам. Пор., наприклад, укр. *озеро, осінь, олень, один*, рос. *озеро, осень, олень, один* і болг. *езеро, есен, елен, един*.

Носові голосні виникли в праслов'янській мові внаслідок дії закону відкритого складу. Коли склад закривали звукосполучення голосних із носовими приголосними, то ці сполучення звуків змінювалися в носові голосні [ɛ̃] та [ɔ̃]. У більшості слов'янських мов, і в східнослов'янських зокрема, носові голосні не збереглися, вони втратили свій носовий призвук і змінилися: [ɔ̃] в [y], а [ɛ̃] в [a] переднього творення.

Однією з важливих ознак східнослов'янської фонетики є повноголосся. Повноголоссям називають звукосполучення [oro], [olo], [ere], [ele], [elo] між приголосними, тобто [torot], [tolot], [teret], [telet], [telot]. Це фонетична риса

властива тільки східнослов'янським мовам: укр., рос. *борода, золото, голова*; пол. *broda, zloto, glowa*; болг. *брада, злато, глава*.

Рефлекси **ort, olt**. Склади з такими звукополюками відкривалися шляхом метатези: **orbota* > робота (пор. нім. Arbeit; лат. *orbis*).

До давніх спільнослов'янських звукових змін належать також давні зміни [ě] (h) в [i] внаслідок регресивної асиміляції перед складом з наголошеним *i*: **dětina* > *ditina* > укр. *дитина*, **sěnica* > **sinica* > д-укр. *синица*, укр. *синиця*.

ТЕМА 8.1. ФОНЕТИЧНІ ПРОЦЕСИ В ДАВНЬОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ПИСЕМНОГО ПЕРІОДУ (XI-XIII СТ.)

Мета вивчення:

- навчити студентів коментувати появу звука [f] у словах іншомовного походження та процес засвоєння цих слів українською мовою;
- виробити навички коментування наслідків розвитку фарингального [ɣ] ([h] < [ɣ] < [g]).
- з'ясувати суть явища *другого повноголосся*, його вияву в писемних пам'ятках та в сучасній українській мові;
- уміти пояснити зміни зредукованих [ъ] і [ь] у різному фонетичному оточенні.

Література:

1. Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія української мови. Фонетика. К. : Наук. думка, 1979. 367 с.
2. Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматики української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів. К. : Вища шк., 1980.
3. Залеський А. М. Прослідки зредукованих голосних у слабкій позиції в українській мові. *Мовознавство*. 1986. № 6. С. 55-62.
4. Історична граматики української мови: підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів. О. П. Безпалько та ін. К. : Рад. шк., 1980. 510 с.
5. Коломієць Л.І., Майборода А.В. Історична граматики української мови. Збірник вправ. К.: Вища школа, 1988.
6. Крижанівська О. І. Історія української мови : Історична фонетика. Історична граматики: навч. посіб. К.: ВЦ "Академія", 2010. 248 с.
7. Матвіяс І. Г. Діалектна основа консонантизму в українській літературній мові. *Мовознавство*. 2005. № 2. С. 32-40.
8. Наконечний М. Ф. До вивчення процесу становлення й розвитку фонетичної системи української мови. *Питання історичного розвитку української мови*: пр. Міжвуз. наук. конф., 15–20 грудня. Х. : Вид-во Харк. держ. ун-ту, 1962. С. 125–165.
9. Півторак Г. Українці : звідки ми і наша мова. К. : Наук. думка, 1993. 200 с. [Електронний ресурс]. URL:

<http://www.inmo.org.ua/departments/zpsm/staff/pivtorak.html>

10. Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови : історико-фонетичний нарис / АН УРСР ; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. К. : Наук. думка, 1988. 277 с. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.inmo.org.ua/departments/zpsm/staff/pivtorak.html>
11. Сучасна українська літературна мова: Фонетика / За ред. І. К. Білодіда. К. : Наук. думка, 1967. 436 с.
12. Шевельов Юрій. Історична фонологія української мови / Пер. з англ. С. Вакуленка, А. Даниленко. Х. : АКТА, 2002. 1054 с.

Питання до контролю попередніх занять:

1. Доведіть, що повноголосся є типологічною ознакою східнослов'янської фонетики.
2. Обґрунтуйте шляхи розвитку праслов'янських носових голосних на східнослов'янській основі.
3. Обґрунтуйте наявність певних фонетичних умов для переходу початкового [je] в [o] у східнослов'янських мовах.

I. Питання для теоретичного опрацювання

1. Фонетична система староукраїнського періоду к. X – поч. XI ст. Поява нових фонем /f/ та /h/.
2. Рефлекси зредукованих [ъ] і [ь] та напружених [i], [y].
3. Зміна артикуляції [i] після [ъ].
4. Зредуковані [ъ] і [ь] у сполученні з плавними сонантами [r], [l]:
 - розвиток другого повноголосся;
 - виникнення сполучень [ри], [ли] між приголосними.

II. Завдання для письмового виконання

1. Виконати вправу, послуговуючись Етимологічним словником. Поясніть, чому в пам'ятках різних років на місці **ф** написані інші приголосні: *Атини* (XI ст.), *Степан* (1449), *Евхим* (1552), *Трохимъ* (1733), *Опанас* (1476); *парахия* (1706), *Мархва* (1552), *Осипъ* (1723), *Натанаилъ* (XIV ст.), *Гапка* (1773).
2. До давньоукраїнських форм запишіть укр. та рос. відповідники. Зробіть висновок про зміну зредукованих **ы**, **і** в них: *ночію*, *бїю*, *мыю*, *брїю*, *кривыи*, *лїю*.
3. Визначте слабку (-) та сильну (+) позиції **ѣ**, **ѣ** у давньоукраїнських формах (обґрунтуйте свій вибір): *вьрба*, *посѣлъ*, *посѣлати*, *сѣбѣрати*, *чѣлна*; *дѣржати*, *шѣвѣць*, *шѣвѣцѣ*, *гѣрло*, *рѣпѣт*.
4. До давньоукраїнських форм запишіть укр. та рос. відповідники. З'ясуйте, які з них утворилися фонетично, а які аналогічно до ін. форм: *жѣрьць* – *жѣрьцѣ*; *лѣбѣ* – *лѣба*; *ледѣ* – *ледѣмъ*; *жѣньць* – *жѣньцѣ*; *лѣвѣ* – *лѣва*; *ровѣ* – *ровѣмъ*.

5. До давньоукраїнських форм слів запишіть укр. та рос. відповідники. Зробіть висновок про зміну д-укр. зв. сп. *рь, рь, ль, ль*: *крѣвь, грѣмѣти, слѣза, ѡблѣко; дрѣжати, крѣсть, глѣтати, блѣстѣти*.
6. Порівняйте слова сучасних східнослов'янських мов із давньоукраїнськими формами відповідниками. З'ясуйте, які з них утвор. фонет., а які – під впливом ін. форм (за аналогією): укр. *брова*, блр. *брыво*, рос. *бровь* – д-укр. *брѣва*; укр. *кривавий*, блр. *кывавы*, рос. *крававый* – д-укр. *крѣвавѣ*; укр. *дрова*, блр. *дровы*, рос. *дрова* – д-укр. *дрѣва*.

III. Завдання для самостійної роботи

1. Відповідниками яких давніх приголосних є виділені графеми: *мозок, горобець, різка, кгвалт, бризкати*? (Див. матеріал до питання про **h**/ та впр. 37 [Збірник вправ Коломієць, Майборода]).
2. В опорі на схему обґрунтуйте походження глоткового **h** в українській мові **g → γ → h* (запишіть тези за додатковими матеріалами до лекції «Історія звука **г (h)** в українській мові»:
 - у яких сучасних слов'янських мовах поширений **h**;
 - докази сучасної мовознавчої науки щодо переходу **g → γ* після розпаду псл. мови;
 - свідчення пам'яток про вимову **h**;
 - написання **кг** у д-укр.пам'ятках;
 - причина появи **zk** із **zg** (*мозок, різка...*);
 - г) причина вимови **h / γ** в рос.м.
3. Назвіть фонетичне явище, унаслідок якого виникли такі форми: *терен*, діал. *черег, джолонка, толок*, рос. діал. *столоб, верех, сереп, гороб*.
4. Чи однакові час та умови розвитку повноголосних звукосполук у словах *терен* з **tьrnъ* та *берег* з **bergъ*?

ОПОРНІ ЗНАННЯ

Другий, або писемний – задокументований, період давньоукраїнської мови обіймає час від кінця X - початку XI ст. до кінця XIII ст. Фонетична система давньоукраїнської мови кінця X – початку XI ст. ще значно відрізнялася від фонетичної системи власне української мови - і кількістю звуків, і їх диференційними ознаками, функціональним навантаженням та діапазоном сполучуваності.

❖ Голосні фонemi

У складі голосних на той час було 10 основних звуків, або фонем:
 передніх п'ять: */i/, /ě/, /e/, /ь/, /ä/*
 непередніх п'ять: */y/, /u/, /o/, /ъ/, /a/*

Цікаво!

Фонема */ä /* як рефлекс **ę* не затрималася в давньоукраїнських та інших слов'янських діалектах. Проте словацька мова після

деназалізації **ę* зберегла вимову [ä] – щось середнє між [e] та [a], графічне позначається літерою *ä*.

❖ Приголосні фонери

Система консонантизму писемного періоду поповнилася губним приголосним [ф], який виступав лише в словах іншомовного походження, а також у деяких звуконаслідувальних, оскільки [f], як і звук [g], потрапив в українську мову разом із запозиченими словами, а зубно-фрикативної вимови в ній не було зовсім. Заміну іншомовного [f] іншими приголосними – [p], [x], [xv], [v], [t] – відбивають дуже великою кількістю староукраїнські писемні пам'ятки. Народні відповідники до іншомовного [f] у деяких словах стали нормою й сучасної української літературної мови: *Векла, Марта, Охрім, Панас, Пилип, хвіртка, хвиля* тощо.

❖ Зредуковані [ъ] і [ь] у слабкій позиції були тоді, коли стояли:

а) в абсолютному кінці слова:

споръ	stolъ	nosъ
solъ	těнь	рець

б) перед складом з голосним повного творення:

dъva, sъto, kъnižъka, pravъda, tъma.

Сильною позицією для [ъ] і [ь] було вживання:

а) перед складом із зредукованим у слабкій позиції:

sъпъ stolomъ palecъ denъ penъ

б) перед сонорними [r] і [l], за якими йшов будь-який приголосний:

skъrbъ tъrgъ vъlna šъrstъ zъrno vъrba
šъlkъ

в) у складі під наголосом незалежно від якості голосних і приголосних наступного складу:

с^ьхnuti

т^ьšča

Якщо зредукований стояв перед складом з іншим зредукованим у сильній позиції, то його позиція була слабкою:

с^ьпътъ

ж^ьпъсь

ж^ьвъсь

❖ Занепад слабких [ъ], [ь] і вокалізація їх сильній позиції - це взаємопов'язані процеси. Їх розглядають як причину і наслідок: занепад слабких [ъ] і [ь] - причина, а вокалізація сильних - наслідок:

ь [ĕ] → е; ъ [ǫ] → о.

Цікаво!

Аналогічні зміни зредукованих відбулися й у всіх інших слов'янських мовах, хоча рефлексі [ъ] і [ь] не скрізь однакові. Так, у польській, чеській і словацькій мовах обидва зредуковані в сильній позиції змінилися на [e]: п. *sen*, *dzień*; ч. *mech* (← м^ьхъ), *sen*, *den*... У верхньолужицькій і нижньолужицькій мовах, як і в давньоукраїнській, [ъ] змінився в [o], а [ь] - в [e]: в.-луж. *son*, *dzeń*; н.-луж. *soń*, *zeń*. У сербохорватській мові обидва зредуковані змінилися в [a], у болгарській - [ъ] розвинувся в сучасний голосний [ъ], а [ь] - в [e]: с.-х. м^ах (діал.), с^ан, п^алац (великий палець), блг. м^ъх, с^ънъ, д^ен, п^ал^ец. Діалекти словенської мови щодо рефлексів [ъ] і [ь] неоднорідні, в одних із них [ъ] і [ь] у сильній позиції змінилися в [a], як у сербохорватській мові (s^an, d^an), в інших - в [e].

❖ Зредуковані [ъ] і [ь] у сполученні з плавними сонантами [r], [l]. Друге повноголосся (термін належить О.О.Потебні) розвивалося переважно за тих умов, коли після сполучень ър, ъл, ьр, ьл стояв приголосний, за яким був редукований у слабкій позиції. Унаслідок вокалізації ъ, ь плавні р та л втрачали складотворчу властивість, а внаслідок компенсації довготи в процесі занепаду після сонорного виникав новий голосний, подібний до того, що розвинувся перед р та л, напр.:

вь-р^о-хъ → ве-р^е-х → верех, укр. верх

тъ-л^о-къ → то-л^о-к → толок, укр. то́лок

тъ-р^о-нъ → те-р^е-н → терен, укр. те́рен

❖ Зредуковані [ъ] і [ь] у сполученні з плавними сонантами [r], [l]. Процес зміни редукованих ъ та ь, що стояли після плавних перед приголосними, залежав від якості наступного складу та наголосу. Тому після р і л редуковані могли бути як у сильній позиції, так і в слабкій. У сильній позиції ъ та ь після плавних змінилися в д.-укр мові в голосні повного творення о та е, напр.:

крѣвь → *кров*, *гльтька* → *глотка*, *брѣвы* → *бровы*, *крѣсть* → *крѣст*.

Редуковані **ѣ** та **ь** у слабкій позиції після *р* та *л* занепали, а сонорні плавні розвивали складотворчість, однак не зберегли її. Утрата цієї властивості зумовила появу після плавних голосного **ы**: *крѣшити* → *крѣшити* → *кр^ьшити* → укр. *кришіти*; *гльтати* → *глтати* → *гл^ьтати* → укр. *глитати*.

ТЕМА 8.2. ФОНЕТИЧНІ ПРОЦЕСИ В ДАВНЬОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ПИСЕМНОГО ПЕРІОДУ (XI-XIII СТ.)

Мета вивчення:

- усвідомити, що більшість фонетичних явищ, які відбувалися в ранній період розвитку української мови, пов'язані із занепадом редукованих голосних;
- з'ясувати суть та умови виникнення фонетичних процесів спрощення приголосних, асимілятивні і дисимілятивні явища, розвитку приставних голосних, появи подовжених голосних в українській мові тощо;
- виробити навички правильного обґрунтування причин фонетичних змін, що виявляються в окремих словах із застосуванням методу реконструкції староруських (староукраїнських форм) форм.

Література:

1. Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія української мови. Фонетика. К. : Наук. думка, 1979. 367 с.
2. Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматики української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів. К. : Вища шк., 1980.
3. Історична граматики української мови: підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів. О. П. Безпалько та ін. К. : Рад. шк., 1980. 510 с.
4. Коломієць Л.І., Майборода А.В. Історична граматики української мови. Збірник вправ. К.: Вища школа, 1988.
5. Крижанівська О. І. Історія української мови : Історична фонетика. Історична граматики: навч. посіб. К.: ВЦ "Академія", 2010. 248 с.
6. Півторак Г. П. Занепад зредукованих **ѣ**, **ь** і його вплив на формування фонологічних систем слов'янських мов. *Мовознавство*. 1998. № 2-3. С. 3–14.
7. Півторак Г. Українці : звідки ми і наша мова. К. : Наук. думка, 1993. 200 с. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.inmo.org.ua/departments/zpsm/staff/pivtorak.html>
8. Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови : історико-фонетичний нарис / АН УРСР ; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. К. : Наук. думка, 1988. 277 с. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.inmo.org.ua/departments/zpsm/staff/pivtorak.html>

9. Сучасна українська літературна мова: Фонетика / За ред. І. К. Білодіда. К. : Наук. думка, 1967. 436 с.
10. Шевельов Юрій. Історична фонологія української мови / Пер. з англ. С. Вакуленка, А. Даниленко. Х. : АКТА, 2002. 1054 с.

Питання до контролю попередніх занять:

1. Проаналізуйте особливості етимології зредукованих голосних та їх рефlekсацію в сильній позиції. Зробіть висновок про матеріальну якість цих звуків.
2. Аргументуйте причини сильної позиційної характеристики зредукованих перед сонорними, за якими йшли приголосні звуки.
3. Доведіть, що перше й друге повноголосся є явищами різної хронологічної кваліфікації.
4. Доведіть, що діалектна форма **яблико** історично закономірна, а літературна виникла під впливом аналогії (виконати письмово).
5. Обґрунтуйте закономірність зникнення зредукованих голосних у слов'янських мовах.

I. Питання для теоретичного опрацювання

1. Наслідки занепаду зредукованих [ѣ] і [ѡ] у системі голосних:
 - а) перебудова структури складу;
 - б) чергування [о], [е] з нульовою фонемою; секундарні [о], [е] перед сонорними;
 - в) подовження етимологічних [о], [е];
 - г) розвиток приставних [і] ([и], [е]), [о] ([а]).
2. Наслідки занепаду зредукованих [ѣ] і [ѡ] у системі приголосних. Поява нових груп приголосних:
 - а) спрощення в групах приголосних;
 - б) втрата звука [п]; вставні приголосні [d], [t];
 - в) асиміляція та дисиміляція приголосних;
 - г) депалаталізація приголосних;
 - г') палаталізація приголосних, пов'язана із занепадом [ѣ] (суфікс -ськ- / -зьк-, -цьк-);
 - д) зміна [п] на [ѣ] та [w] на [ѣ] й [y];
 - е) втрата дзвінкості кінцевими приголосними.

II. Завдання для письмового виконання

1. Виконати вправи № 52, 53, 60, 72 [Збірник вправ Коломієць, Майборода].

III. Завдання для самостійної роботи

1. Обґрунтуйте відсутність зміни [п] на [ѣ] у словах *сопілка, білка, голка, горілка*. Наведіть приклади, де така зміна відбулася.
2. Відтворіть давньоруські форми до поданих нижче укр. слів. Поясніть, які фонетичні зміни відбулися в них у процесі

формування укр. мови: *суддя, радістю, б'ю, весілля, збіжжя, знання.*

3. Чи однакові фонетичні зміни відбулися в словах *любов, насип, степ, рівний, вісім* та *володимирський, мирський, галицький, бабський.*
4. Запишіть українською наведені нижче д-укр. слова. Прокоментуйте фонетичні зміни, засвідчені у них, і причини цих змін: *тьрнь, съчастьѣ, съдоровьѣ, бѣчѣла, кѣто, ручьникѣ, мѣрочьникѣ.*
5. Поясніть причину змін давніх форм *страмѣ, дѣхорѣ, оуздрагѣ.* Із яких давніших форм і чому виникли подані слова: *гончар, ремісник, місце, кожний, тижня, персня, ченця, перший, вісник, серце, усний, улесливий, навмисне, скло, хруснути, пізній?*
6. Проаналізувати, як і чому передавалася вимова [w] у д-укр. пам'ятках: *Пауль, прауда, оузати, упадаєть, утручатися, ув огородѣ.*

ОПОРНІ ЗНАННЯ

❖ **Чергування [o], [e] з нульовою фонемою.** Зникнення слабких редукованих і вокалізація сильних [ѣ] і [ь] викликали появу так званих випадних [o], [e], тобто чергування [o], [e] з нулем звука, що зберігається в усіх сучасних східнослов'янських мовах: *сънѣ* → *сон*; *съна* → *сна*; *орѣль* – *орел*, *орѣла* – *орла*. Редуковані [ѣ], [ь] у сильній позиції переходили в [o], [e] (так звані вторинні, *секундарні*), а в слабкій позиції вони зникали. Внаслідок цього і виникло чергування вторинних [o], [e] з нулем звука, яке спостерігається і в сучасній українській мові.

❖ **Секаундарні [o], [e] перед сонорними.** Зникнення слабких зредукованих і вокалізація сильних [ѣ], [ь] викликали появу так званих вставних [o], [e]. Вставні звуки розвивалися між кінцевим сонорним та іншим приголосним унаслідок зникнення слабких [ѣ], [ь] у кінці слова: *соснѣ* → *сосон*, *пѣснѣ* → *пісєнѣ*, *вѣтрѣ* → *вітерѣ*, *вихрѣ* → *вихорѣ*. Там, де після сонорних були не зредуковані, а голосні нормальної довготи, вставні не розвивалися: *вѣтра* → *вітру*.

❖ Із зникненням зредукованих пов'язане подовження *o, *e (етимологічних) у складах перед слабкими [ѣ], [ь] і перехід їх у звук [i] в новому закритому складі: *возѣ* → *вѣз* (→ *вуѣз*, *вуѣз*, *вуѣз*, *вуѣз*) → *віз*; *печѣ* → *пѣч* (→ *піѣч*) → *піч*.

У наголошеній позиції відповідно до [o:], [e:] поширені дифтонги різного типу [iѣ], [yѣ] [yѣ], [yѣ] [yѣ] і деякі інші. На підставі рефлексів [o:], [e:] у північноукраїнських і деяких південно-західних говорах припускають, що перехід давніх [o:], [e:] в [i] відбувався через стадію їх дифтонгізації.

У позиції перед складом з **ѣ** подовження етимологічного **е** супроводжувалося внаслідок регресивної асиміляції його лабіалізацією, тобто зміною в голосний **ѡ**, напр.:

тетѣка – *т'ѡтка*, *женѣка* – *ж'ѡнка*, *несѣ* – *н'ѡс*, *везѣ* – *в'ѡз*.

Довгий давній звук [ѡ] в новозакритих складах міг позначатися подвоєнням літери **о** – **оо**: **воовця**, **воотчинѣ** (рідше), а частіше – літерами **у** (**ю**): **добровѣлно**, **торгѣвля**, **прѣзвищем**, **грошѣвъ**. Етимологічний подовжений [е] передм'яким приголосним, після якого був утрачений слабкий зредукований переднього ряду, передавався літерою **ѣ**: **камень** – **камѣнь**, **корень** – **корѣнь**. О. Соболевський запропонував називати **ѣ**, що є графічним позначенням довгого [е], «новий **ѣ**», у такий спосіб диференціюючи цей звук і давній, ***ѣ** (**ѣ**).

Депалаталізація приголосних

❖ Найдавніше почали втрачати м'якість **губні** приголосні (перед колишнім слабким **ѣ**), а потім інші. Спочатку в словах *беру*, *весна*, *мед*, а потім *клен*, *село*. Наслідки цього фонетичного процесу теж становлять специфічну рису української мови.

В українській мові стверділи і **губні** приголосні перед **а** (< ***ѣ**). Відбулося це способом розщеплення єдиної артикуляції м'якого приголосного й утворення артикуляції двох звуків – твердого губного та **й**:

**мѣсо* → *м'асо* → *мйасо* (орф. *м'ясо*)

**нѣтъ* → *н'ат'* → *нйат'* (орф. *н'ять*).

Таким чином, після твердих губних в українській мові виник новий [й]. Майже в усіх південно-східних говорах середньоязиковий **й**, що виділився в окрему артикуляцію з колишньої м'якості **м'** перед континуантами **ѣ**, розвинувся внаслідок прогресивної асиміляції попереднього носового **м** у **н'**. У південно-західних говорах після губного міг виникати звук [л]: *здоровля* або [н'] після приголосного [м]: *мнясо*, *сімня*.

У російській мові губні зберегли м'якість перед **а** з ***ѣ** і після них не розвинувся **й**: *любят*, *ловят*.

❖ Зі ствердінням губних приголосних пов'язаний ще один фонетичний процес – палаталізація приголосного **с** у складі прикметникового суфікса **-ск-** (із **-ѣск-**):

сѣльскыи → *сел'скыи* → *сел'с'кыи* → [с'іл'с'кіі] (орфогр. *сільський*).

У діалектах, що лягли в основу російської та білоруської мов, палаталізації приголосного **с** у суфіксові **-ѣск-** не відбулося.

❖ В українській мові ствердів приголосний [р] внаслідок занепаду редукованого переднього ряду [ѣ]: *косарѣ* > *косар*, *бондарѣ* > *бондар*. У багатьох говорах української мови поширилася тверда вимова звука [р]. У північних ареалах традиції такої вимови [р] були давнішими: *рабий*, у південно-західних ця тенденція виявилася дещо пізніше. Ствердіння [р] тут

могло відбуватись одночасно із ствердінням губних, тому й принципи цих процесів були однакові: після стверділого приголосного виникав вставний [й]: *зорйа, рйасний*.

❖ Після занепаду зредукованих у середині слів приголосні звуки різної артикуляції, які до того відокремлювалися голосними ь та Ъ, стали вимовлятися поряд і взаємно впливати один на одного. Такий вплив зумовив виникнення ще в д-укр. мові асиміляційних процесів, наслідки яких успадковані українською мовою. Д-укр. мові відома як регресивна, так і прогресивна асиміляції в новоутворених групах приголосних, хоча перша з них значно переважала. Прогресивна асиміляція за дзвінкістю в д-укр. являє собою приклад лексикалізації, що закріпилася як норма сучасної української літературної мови: бьчела: *бьчела* → *бчола* → *бджола*.

❖ Дисиміляція в нових групах приголосних належить до непоширених фонетичних явищ у давньокиївській мові. Цей відбувався процес переважно у звукосполуках **кт, кр, чт, чн**, що виникли з **кът, кър, чът, чьн**, у яких занепали слабкі редуковані: *къто* → *кто* → *хто*.

ОРІЄНТИРИ ДО ОКРЕМИХ ПИТАНЬ ТЕОРІЇ

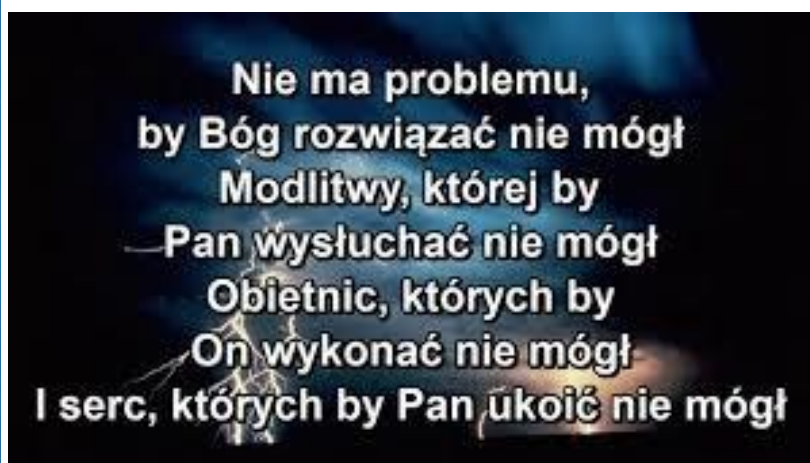
❖ У впр. 52 [Збірник вправ Коломієць, Майборода] зверніть увагу на появу секундарного [i]; він міг розвиватися переважно з голосних повного творення.

Поміркуйте над питаннями:

- Із чим пов'язана різниця рос. *ржавчина, ложь* й укр. *іржа, олжа* тощо?

- Чому *міг*, але *могла, вів*, але *вела*? Пор. слц. *mohol ist' do väzenia; cesta viedla*; чес. *cesta vedla na Island*; *mohl jít*; пол. *Olek nie mógł...*

Дорога вела до Ісландії

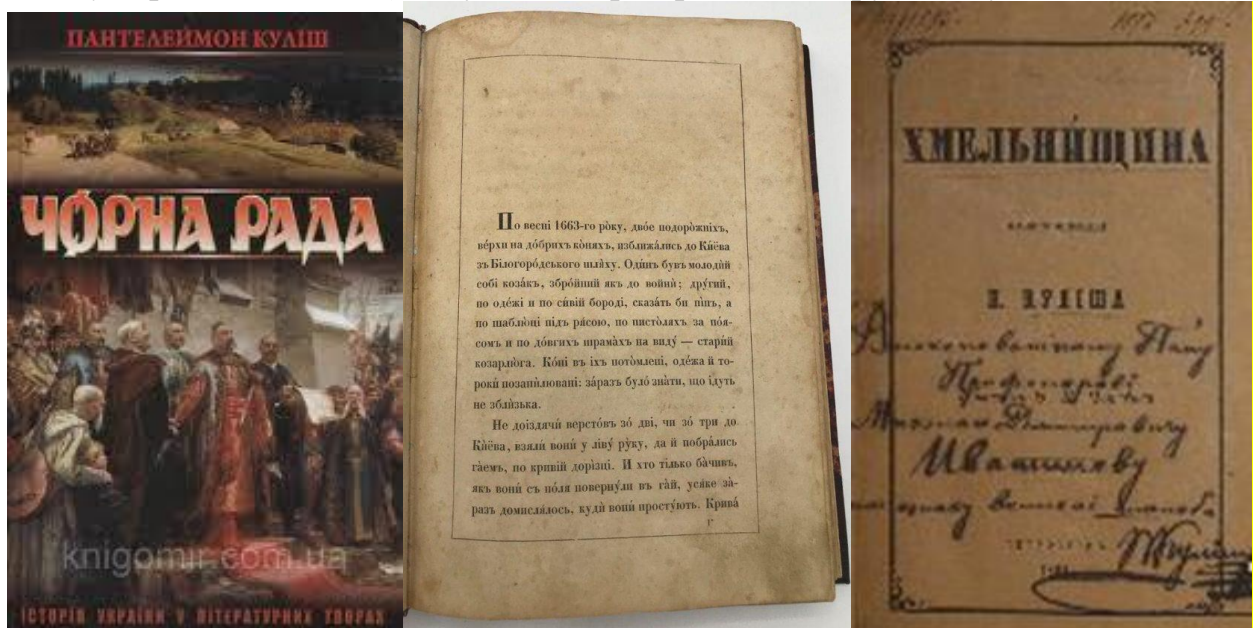

- Чому в укр. мові можливе чергування [y] - [ÿ]: *учити* – *вчити, усіх* – *всіх* тощо?
- Із чим пов'язана різниця рос. *знал, писал* й укр. *знав, писав* тощо?

❖ Питання про розвиток приставних звуків доповніть свідченнями інших слов'янських мов (пор. слц. *Išla som len po mandarínky*; чес. *šla pro mandarinky*);

мовою вітчизняних авторів, напр. ХІХ ст., як-от: *изробивсь, зайграє; «Ліг трупом безголовим Лях олживий...»*; *«І в безвірному пророці Чтять олжу серцями злими»* (П. Куліш «Чорна рада», «Маруся Богуславка»).

Цікаво!

У сучасній українській мові нескладовий [ў] – позиційний варіант губно-губного сонорного щілинного звука [в]. Чергування дзвінкого [в] з глухим [ф] властиве російській літературній мові і більшості її діалектів. Українська літературна мова не знає такого переходу.

Як і інші сонорні, [в] не оглушується перед глухими і в кінцевій позиції після голосного; у цих позиціях [в] в українській мові не тільки не приглушується, а навпаки, набуває звучності, переходить в [у] нескладовий (фонетичною транскрипцією – [ў]). У чинному українському правописі буква **Ў** відсутня, але саме цей звук [ў] маємо в тих самих позиціях, що і в білоруській мові: *знаў, знайшоў, кроў, воўк* тощо (ходиў, знаў ← *зналѣ, ходилѣ*; воўк ← *вѣлкѣ*). Однак у білоруському алфавіті для цього звука є спеціальна літера **Ў**.

ТЕМА 8.3. ФОНЕТИЧНІ ПРОЦЕСИ В ДАВНЬОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ПИСЕМНОГО ПЕРІОДУ (XI-XIII СТ.)

Мета вивчення:

- встановити шлях історичної зміни [ě] (ѣ) в [i]; різні вияви цього явища в українських говорах та його послідовність в літературній мові;
- навчитися практично встановлювати походження [i] в сучасній українській мові, [и] – з давніх [y] ([ы]) та [i];
- з'ясувати і встановити шляхи фонетичних змін, що призвели до появи чергування [e] з [o] після шиплячих та в інших фонетичних умовах.

Література:

1. Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія української мови. Фонетика. К. : Наук. думка, 1979. 367 с.
2. Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинко І. І. Історична граматики української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів. К. : Вища шк., 1980.
3. Історична граматики української мови: підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів. О. П. Безпалько та ін. К. : Рад. шк., 1980. 510 с.
4. Коломієць Л.І., Майборода А.В. Історична граматики української мови. Збірник вправ. К.: Вища школа, 1988.
5. Крижанівська О. І. Історія української мови : Історична фонетика. Історична граматики: навч. посіб. К.: ВЦ “Академія”, 2010. 248 с.
6. Пещак М.М. Ствердіння шиплячих приголосних в українській мові. *УМШ*, 1958. №3.
7. Півторак Г. Українці : звідки ми і наша мова. К. : Наук. думка, 1993. 200 с. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.inmo.org.ua/departments/zpsm/staff/pivtorak.html>
8. Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови : історико-фонетичний нарис / АН УРСР ; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. К. : Наук. думка, 1988. 277 с. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.inmo.org.ua/departments/zpsm/staff/pivtorak.html>
9. Сучасна українська літературна мова: Фонетика / За ред. І. К. Білодіда. К. : Наук. думка, 1967. 436 с.
10. Флаєр Майкл. Четверта палаталізація задньоязикових приголосних в українській мові: північноукраїнські говори. *Мовознавство*. 1992. № 1. С. 3–10.
11. Шевельов Юрій. Історична фонологія української мови / Пер. з англ. С. Вакуленка, А. Даниленко. Х. : АКТА, 2002. 1054 с.

Питання до контролю попередніх занять:

1. Доведіть зв'язок чергування [o], [e] з нулем звука з історією зредукованих голосних.
2. Поясніть, як історія зредукованих голосних вплинула на асимілятивно-дисимілятивні процеси в українській мові.

3. Поясніть, як історія зредукованих голосних вплинула на процеси спрощення звуків в українській мові.
4. Поясніть, як історія зредукованих вплинула на появу приставних голосних в українській мові.
5. Поясніть механізм появи подовжених етимологічних звуків [o] та [e] у зв'язку з історією зредукованих.
6. Доведіть, що процес переходу [л] в [ľ] детермінувався історією зредукованих голосних.

I. Питання для теоретичного опрацювання

1. Історія звука [ě] (ѣ).
2. Історія етимологічних [i] та [y] ([ы]).
3. Депалаталізація приголосних перед [e] як одна з важливих фонетичних рис української мови.
4. Зміна [e] в [o] в певних фонетичних умовах.
5. Перехід [o], [e] в [i].

II. Завдання для письмового виконання

1. Виконати вправи № 62, 63, 79, 81 [Збірник вправ Коломієць, Майборода].

III. Завдання для самостійної роботи

1. Проаналізуйте генетичні особливості звуків [o], [e], які чергувалися з нулем звука, і тих, які чергувалися з [i], відповідь проілюструйте відповідними прикладами.

2. Якою мовою створено поданий нижче текст ілюстрації? Знайдіть у ньому слово-відповідник укр. *їжа*. Чи є хоч одне слово, яке репрезентує наслідки II перехідної палаталізації? Які слова, на вашу думку, цілком зрозумілі, але відбивають, порівняно з українською мовою, інші рефлекси *o, *e та *ě.

Hormony štěstí
 a jak si je zařídit

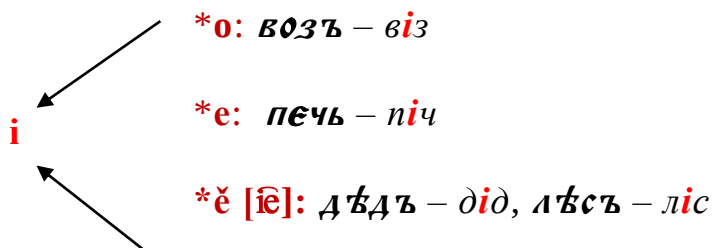
Dopamin "hormon odměny" • dokončení úkolu • péče o sebe • jídlo • radost z malých vítězství	Oxytocin "hormon lásky" • hraní si se psem • hraní si s dítětem • držení se za ruce • obejmutí blízkého • ocenění někoho druhého
Serotonin "stabilizátor nálady" • meditace nebo běh • sluneční svět • procházky přírodou • plavání • jízda na kole	Endorfin "tlumič bolesti" • smích • esenciální oleje • sledování komedie • hořká čokoláda • cvičení

VŽDY SPOLU

ОПОРНІ ЗНАННЯ

Специфічна риса української мови – її так зване **ікання**: у російській мові – «конь», «хлеб», «алтарь», в українській – «к**і**нь», «хл**і**б», «в**і**втар». **Ікавізм** – розвиток нового/секундарного звука **і** на місці давнього ***ě** (**ѣ** «ять») та етимологічних ***o**, ***e**.

Отже, український звук **[і]** розвинувся з трьох праслов'янських звуків:

Звук **[і]**, який походить з етимологічних **[o]**, **[e]**, чергується з цими звуками:

і виступає, як правило, у закритому складі: **віз**, **піч**;

o, **e** – у відкритому: **во-за**, **пе-чі**);

[і] з ***ě** (**ѣ**) ніколи не чергується з іншим звуком (**дід-діда**, **діду...**); у рос. і білорус. мовах йому відповідає звук **[e]**, який не змінюється в **[o]** (не лабіалізується): рос. **лес**, **лето**, **дед**; блр. **лес**, **лета**, **дед**.

Виходячи зі сказаного вище, можна легко встановити давньоукраїнські форми сучасних слів зі звуком **[і]**:

ст**і**л ← стoлъ (**і** < ***o**);

с**і**м ← сѣмь (**і** < ***e**);

хл**і**б ← хлѣбъ (**і** < ***ě**).

Ікавізм – одна з характерних ознак фонологічної системи української мови, якою вона виразно виділяється серед ін. слов'янських мов і одночасно пов'язується із спорідненими явищами в полабській (мертва мова), серболужицькій, сербській, хорватській, польській та чеській мовах (розходження у якості голосного є вторинним). Ікавізм як мовне явище реалізується у мовленнєвому процесі як **ікання**.

❖ Специфікою фонетичної системи української мови є ствердіння всіх приголосних перед звуками **[e]**, **[и]**. Цей процес в основному припадає на XI–XII ст. Ствердіння приголосних перед **[e]** та **[и]** пов'язане із процесом злиття праслов'янських з походження голосних **[и]** (< ***i**) та **[ы]** (< ***y**) в одному звукові **[и]**: напівм'які приголосні в позиції перед ***i** внаслідок його перетворення в **[и]** поступово втратили пом'якшення. У сучасній укр. мові голосні **[e]** та **[и]** з артикуляційного й акустичного

погляду дуже близькі між собою. Цим пояснюється взаємовплив фонетичних процесів, пов'язаних з еволюцією [e], [и]. Тому цілком природним є припущення, що розвиток нового голосного [и] з давнішого [i] й утрата перед ним напівпом'якшеності зумовили виникнення за аналогією процесу депалаталізації приголосних також і перед [e]. Обидва ці фонетичні процеси дуже близькі в часі (другий розпочався дещо пізніше) і між ними існує причинова залежність.

❖ У д-укр. мові голосний звук [e] (етимологічний і секундарний) змінювався в голосний [o] в тих випадках, коли стояв після шиплячих та й перед твердими приголосними. Ця зміна називається *лабіалізацією* звука [e]:

д-укр. *чѣрныи* → укр. *чорний*

д-укр. *человѣкъ* → укр. *чоловік*

д-укр. *чѣго* → *чого*

У позиції ж перед давнім пом'якшеним приголосним звук [e] після шиплячих та й не лабіалізувався: *вечеря, сажень*.

Треба зважати на те, що раніше були пом'якшеними й усі ті приголосні, які в сучасній укр. мові вимовляються твердо, але після яких у давньоруській мові вживалися голосні переднього ряду: *шести, пшеиця, шетина, джерело*.

Лабіалізований варіант [e] змінювався на задній [o] і перед складом із сучасним [и], якщо [и] походить з давнього [ы]:

чотири ← *четыри*, *шостий* ← *шестыи*;

не змінюється тоді, коли [и] виник з *i:

шести, женити, пшеиця.

Зберігається звук [e] і в словах типу *книжечка* (< *кънижечѣка*), *ложечка, копієчка*, де шиплячий [ч] на той період не втратили м'якості; у словах іншомовного походження: *жетон, чек, ешелон*.

РОЗДІЛ 9. ІСТОРИЧНА МОРФОЛОГІЯ. ФОРМУВАННЯ МОРФОЛОГІЧНОЇ СИТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ТЕМА 7. ІСТОРІЯ ІМЕННИКІВ

Мета вивчення:

- навчитись практично визначати давні іменні основи (детермінативи) за сучасними фонетичними ознаками. Ураховувати явища взаємовпливів давніх основ для пояснення походження сучасних морфологічних варіантів іменників.

Література:

1. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. Нариси із словозміни та словотвору / С. П. Бевзенко. Ужгород: Закарпат. обл. вид-во, 1960. 416 с.
2. Бевзенко С. П. Відмінності української діалектної мови на морфологічному рівні. Українська діалектна морфологія / АН

- УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. К. : Наук. думка, 1969. С. 5–14.
3. Білоусенко П. І., Німчук В. В. Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду) / Відп. ред. В. В. Німчук. Київський держ. пед. ін.-т ім. М. П. Драгоманова. К.: КДПІ, 1993. 215 с.
 4. Білоусенко П. І., Німчук В. В. Нариси з історії українського словотворення (суфікс -иця) / Відп. ред. І. Р. Вихованець ; НАН України, Ін-т української мови, Запорізький держ. ун-т. Київ–Запоріжжя : ЗДУ, 2002. 206 с.
 5. Історична грамати́ка української мови : підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів. / О. П. Безпалько та ін. К. : Радян. шк., 1980. – 510 с.
 6. Історія української мови: Морфологія / М. А. Жовтобрюх та ін. К. : Наук. думка, 1978. 539 с.
 7. Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична грамати́ка української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів. К.: Вища шк., 1980.
 8. Ковалик І. І. Питання іменникового словотвору в східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами. Л., 1958. Ч. І.
 9. Колоїз Ж. Історична грамати́ка української мов: Практичний довідник. Кривий Ріг, 2014. 76 с.
 10. Коломієць Л.І., Майборода А.В. Історична грамати́ка української мови. Збірник вправ. К.: Вища школа, 1988.
 11. Крижанівська О. І. Історія української мови : Історична фонетика. Історична грамати́ка: навч. посіб. К.: ВЦ “Академія”, 2010. 248 с.
 12. Матвіяс І. Г. Іменник в українській мові. К. : Рад. шк., 1974. 184 с.
 13. Павленко Л. П. Історична грамати́ка української мови : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. 208 с.
 14. Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови. К. : Рад. школа, 1964. Ч. І. 1964. 234 с.

Питання до контролю попередніх занять:

1. Доведіть, що український звук [и] є відносно новим звуком.
2. Доведіть гетерогенний характер українського звука [і].
3. Визначте походження звука [і] в поданих словах: *ліс, камінь, кінь, віл, піч, дід, сіль* (виконати письмово).
4. Проаналізуйте генетичні особливості звуків [о], [е], які чергувалися з нулем звука, і тих, які чергувалися з [і].
5. Проаналізуйте фонетичне явище депалаталізації приголосних на власне українському мовному ґрунті.

6. Поясніть причини переходу [e] в [o] в поданих словах:
пишоно, бджола, чоловік, його, шолом, жолудь, ішов.

I. Питання для теоретичного опрацювання

1. Предмет і завдання історичної морфології української мови.
Взаємозв'язок фонетичних і морфологічних змін.
2. Загальна характеристика морфологічної системи праслов'янської мови.
3. Історія української морфемної та словотвірної систем (загальна характеристика).
4. Словотвір та словозміна іменників.

II. Завдання для письмового виконання

1. Укажіть, за допомогою яких суфіксів і від яких частин мови утворені наведені нижче іменники.
Миръ, пѣснь, правдѣльникъ, купецъ, писарь, жьньць, шило, даръ, дружина, учитель, пиръ.
2. Яких змін зазнали іменники після занепаду редукованих?
Даръ, пиръ, миръ, голубъ, степь, сьрдьце.
3. Визначте морфологічний склад поданих нижче слів в давньоруській і в українській мові.
Миръ, брань, житиє, пѣснь, даръ, паробѣкъ, пѣтица, повѣсть, робочичь, пѣрстьнь.

ОПОРНІ ЗНАННЯ

❖ Морфологічні процеси розвивались у зв'язку зі змінами інших мовних рівнів. Зокрема, чергування приголосних, які виникали під час утворення нових слів та граматичних форм і викликали утворення варіантів морфем, засвідчують перетворення фонетичних явищ (палаталізацій задньоязикових і йотової палаталізації приголосних) у морфологічні: **роука–роуцѣ**.

❖ У праслов'янській мові чітко розрізнялися *самостійні* й *службові* слова. У межах повнозначних частин мови виразно протиставлялись **імена** й **дієслова**. У складі імен виділялись *іменники, прикметники, займенники*. У межах класу імен найближчими за особливостями словозміни й морфемної будови були іменники й прикметники. *Займенники* відрізнялися від інших імен своїм значенням: вони не були назвами предметів, якостей, кількості, а тільки узагальнено вказували на них. Слова з *числовим значенням* лексико-граматичну категорію як частина мови ще не оформилися. Вони частково входили до розряду різних за типом основ іменників, частково до прикметників, з числовим значенням уживалися також словосполучення. *Дієслово* в давній системі частин мови представлене *особовими* й *неособовими* формами. Система цих форм була, порівняно із сучасною укр.

мовою, дуже розгалуженою, це зумовлене якісно іншим змістом праслов'янських граматичних категорій і значень. Дієприслівник сформувався поступово - з нечленних активних дієприкметників. Ранні праслов'янські застигли речення й безвідмінкові іменні форми стали основою для утворення *прислівників*. Менш розвиненими на тлі сучасної системи лексико-граматичних класів слів були службові слова: *прийменники, частки й сполучники*.

❖ Словотворення було та є одним із найважливіших засобів поповнення лексичного складу української мови поряд із запозиченнями й розвитком семантичного обсягу вже наявних слів. Найголовнішим способом деривації змінних частин мови був *морфологічний*, зокрема *суфіксація*. Серед іменникових суфіксів виокремлюють спільнослов'янські форманти для творення іменників – назв осіб:

-икъ (блжж-икъ); -никъ (посад-никъ); -ачь (постриг-ачь);
-тель (оучи-тель); -ьць (коуп-ьць);

суфікси для творення назв конкретних предметів: -л-о: (вѣтрило);
-ьн-иц-а (мовьница);

суфікси для творення абстрактних назв: -ость (вольность);
-от-а (дългота); -ьб-а (слоужьба); -тв-а (молитва).

Продуктивними були прикметникові суфікси -ьн (чьстьнь);
-ј (Любомль).

Українська мова успадкувала дієслівні суфікси -ну-, -ѣ-, -а-, -ова,
-єва: солити, вянѹти, зимовати.

Рідше як дериваційний засіб використовувалася *префіксація*:
праотець, прадѣдъ чи префіксально-суфіксальний спосіб утворення нових
слів: небожчикъ. Продуктивними були похідні складної словотвірної
структури: братоучадо, медвѣдъ, водонось.

ТЕМА 10. СТАНОВЛЕННЯ ГРАМАТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ ІМЕННИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Мета вивчення:

- усвідомлення студентами необхідності набуття навичок порівняльно-історичного аналізу морфологічних форм для практичної роботи майбутнього філолога, для пояснення історії граматичних категорій, родових та відмінкових паралельних форм.

Література: див. джерела до теми 7.

Питання для контролю попередніх занять:

1. Які завдання історичної морфології української мови?
2. Які частини мови виділялися в праслов'янській мові?
3. Яка з повнозначних частин мови виникла найпізніше?

4. Які способи утворення похідних слів були в праслов'янській мові найпродуктивніші?

I. Питання для теоретичного опрацювання

1. Історія граматичної категорії роду.
2. Історія граматичної категорії відмінка.
3. Історія граматичної категорії числа.
4. Історія вираження збірності – одиничності.
5. Історія граматичної категорії істот – неістот.

ОПОРНІ ЗНАННЯ

Іменники в праслов'янській мові, як і в сучасній українській, характеризувалися граматичними категоріями **роду, числа, відмінка**.

❖ **Категорія роду** належить до мовних універсалій, тобто вона використовується в багатьох розвинених мовах світу. Ця категорія є однією з найважливіших ознак, якими відрізняються іменники від інших частин мови. Кожен іменник (крім множинних) належить до певного роду. Категорія роду для одних іменників є суто граматичною, тобто не пов'язаною з реальним значенням іменників: *місяць, стіна, озеро*. Для інших – назв істот – категорія роду лексико-граматична.

Ця категорія в різних мовах реалізується по-різному. Староіндійська, грецька, латинська, слов'янські мови розрізняють чоловічий, жіночий і середній роди. Литовська мова засвідчує тільки чоловічий і жіночий роди, але в однині, множині та двоїні. У французькій мові існують чоловічий і жіночий роди. У данській мові відомі два роди – спільний (чоловічо-жіночий) та середній, або речовий. В англійській мові категорія роду відсутня (хоча в староанглійській була). Не виражають родових відмінностей вірменська, бенгальська, осетинська. Ці факти дають змогу кваліфікувати родову диференціацію слів по-різному. Одні лінгвісти визнають родову диференціацію в праїндоевропейській мові, інші – заперечують.

В історії української мови категорія роду сформувалася давно, проте дослідники припускають, що категорія роду в минулому реалізувалася через двочленну опозицію форм – протиставлення не чоловічого – жіночого роду, а особистісного – речовинного, що нагадує протиставлення лексико-семантичної категорії назв істот–неістот, яке існує в сучасній мові. Речовинний рід започаткував середній рід, а з особистісного поступово розвинулося протиставлення чоловічого–жіночого роду.

❖ До граматичних універсалій належить також **категорія числа**, що виражає кількісні характеристики предметів думки. Граматичне число – один з проявів більш загальної мовної категорії – категорії кількості поряд із лексичним виявом кількісних відношень. Найпростіша структура категорії числа – бінарна (протиставлення однини й множини, тобто одного та більше одного), вона ж і найбільш поширена.

Праїндоевропейська мова (і цей стан успадкувала праслов'янська

мова) мала три числа: *однину, множину й двоїну*. У граматичній системі праслов'янської мови, крім граматичних значень однини та множини, було граматичне значення двоїни. Досі зберігають двоїну словенська, верхньо- та нижньолужицька й литовська мови.

Зі східнослов'янських мов найбільше залишків двоїни збереглося в українській мові, зокрема в її південно-західних діалектах, хоча вони трапляються й у південно-східних та північних діалектах, а також у літературній мові. Категорія числа іменників впродовж тривалого історичного розвитку української мови зазнала значних змін. Загалом відбиваючи кількісні відношення, категорія числа реалізується у двох граматичних значеннях – однини й множини, логічною основою яких є протиставлення понять «один» – «більше одного». У давньоукраїнській мові мові двоїна вживалася тоді, коли йшлося про два предмети (у сполученні з числівниками *два, дві, обидва, обидві*) або ж називалися парні предмети типу *око, вухо, рука, нога, плече*. В однині й множині іменники мали сім відмінкових форм, а у двоїні – тільки три: називного–знахідного–кличного, родового–місцевого, давального–орудного. Поступово поняття двох предметів і багатьох почало усвідомлюватися як категорія множини та протиставлятися однині. Реліктові форми двоїни зберігають українські говори, причому найпоширенішими залишками двоїни є форми наз. і знах відм. іменників жің. роду з флексією *-i* (←*-ѣ*) в поєднанні із числівниками 2, 3, 4 (*дві версті, три підводи, чотири душі, дві хаті, три корові; плечима, очима*), у словах *очі, вуса, рукава, плечі, вуха* в сучасній українській літературній мові.

❖ Категорія відмінка належить до найдавніших граматичних категорій. У різних мовах ця категорія реалізується по-різному: в українській і литовській мовах – сім відмінків, у російській та білоруській – шість, у німецькій – чотири. Розрізнення категорії істот–неістот реалізувалося на граматичному рівні, зокрема в елементах словозмінної парадигми: **Боронити брата свого Федора**. Інколи давні пам'ятки ще засвідчують відсутність такого розрізнення: **Дал за вол гривнѹ а за баран ногата, а за жеребець оже не всідано на нь, то гривна кѹн**. Це явище подекуди трапляється і в говорах. Й. Дзендзелівський фіксує такі елементи синтаксису нижнього Подністров'я: *витягаю короп, продав той кабан*. Праслов'янські граматичні значення й граматичні форми давніх відмінків загалом були близькими до сучасних, проте існувала й певна специфіка. Зокрема, *місцевий відмінок* міг уживатися без прийменника, наприклад: **Родисѧ Новѣгородѣ ѹ Ярославѧ сынѣ**. Специфічним було й використання іменникових форм *кличного відмінка* у функції підмета. Таке вживання подекуди трапляється у фольклорних текстах: *Ой, плаче, плаче молодий козаче*.

II. Питання для самостійної роботи

1. Якими граматичними категоріями характеризувався іменник у праслов'янській мові?
2. Які граматичні категорії є найістотнішими ознаками іменника, що відрізняють його від інших частин мови?
3. Яка історія основних граматичних категорій? Чи відбулися зміни в граматичних значеннях роду, числа й відмінка від найдавніших часів до сучасного стану?
4. Поясніть зміни, які відбулися в граматичній категорії числа.
5. Яка історія граматичного оформлення категорії істот–неістот?

ТЕМА 11. ТИПИ ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ ДАВНЬОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Мета:

- засвоїти поняття детермінативів щодо праслов'янських основ;
- зміцнити навички аналізу походження голосних та приголосних звуків.

Література: див. джерела до теми 7.

I. Питання для теоретичного опрацювання

1. Праслов'янські та д-укр. флексії, їх функції і фонетична будова; шляхи утворення відмінкових флексій іменників.
2. Типи давніх (праслов'янських) іменних основ; історія детермінативів. Основи на **-ā-/-jā-**. Основи **-ǫ-/-jǫ-**. Основи на **-ǫ-**. Основи на **-ī-**. Основи на **-ū-**. Основи на приголосний (**-n, -r, -s, -t**).
3. Руйнування давніх (праслов'янських) іменних основ у давньоукраїнській мові і витворення нових типів відмін іменників української мови:
 - взаємодія відмінювання іменників з основою на **-ǫ-** і з основою на **-ū-**;
 - доля відміни іменників з основою на **-ī-**;
 - руйнування відмін іменників з основою на приголосний та з основою на **-ū-**;
 - стійкість основи на **-ā- / -jā-** і її вплив на інші типи відмінювання іменників;
 - утворення нових типів відмін іменників української мови.

II. Завдання для письмового виконання

1. Розподіліть за давніми основами (типи основ) давньоруські іменники.

Земля, вода, ночь, свекры, вошь, любы, душа, сынъ, конь, женихъ, путь, чудо, поле, небо, сѣма, тѣсть, лось, зѣть, печаль.

2. Запишіть по-давньоруському і визначте давню основу поданих іменників. До якої відміни вони належать у сучасній українській мові?

Полк, віця, гість, дочка, любов, ім'я, путь, поросся, степ, берег, дім, мед, мати, око, село.

3. Випішіть з давньоукраїнської пам'ятки іменники давньої основи на **-ā-**, **-jā-** і проаналізуйте їх за такими параметрами: рід, число, відмінок, давня основа, синтаксична роль.

На Дунаи Ярославнынъ гласъ ся слышитъ, зегзицею незнаема, рано кычетъ: «Полечю, - рече, - зегзицею по Дунаеви, омочю бебрянъ рукавъ въ КаалѢ рѣцѢ, утру князю кровавыя его раны на жестоцѢмъ его тѢлѢ».

Ярославна рано плачетъ въ ПутивлѢ на забралѢ, аркучи: «О вѢтрѢ, вѢтрило! Чему, господине, насильно вѢеши? Чему мычеши хиновъскыя стрѢлки на своєю нетрудною крилю на моєа лады вои? Мало ли ти башетъ горѢ подѣ облакы вѢати, лелѢючи корабли на синѢ морѢ? Чему, господине, моє веселіє по ковылію развѢа?»

Ярославна рано плачетъ Путивлю городу на заборолѢ, аркучи: «О Днепре Словутицю! Ты пробилъ еси каменныя горы сквозѢ землю Половецкую. Ты лелѢялъ еси на себѢ Святослави носады до плѣку Кобакова. ВъзлелѢй, господине, мою ладу къ мнѢ, а быхъ не слала къ нему слезъ на море рано».

Ярославна рано плачетъ въ ПутивлѢ на забралѢ, аркучи: «СвѢтлое и тресвѢтлое слѣнце! ВсѢмъ тепло и красно еси: чему, господине, простре горячую свою лучю на ладѢ вои? Въ полѢ безводнѢ жаждею имъ лучи съпраже, тугою имъ тули затче?»

4. Випішіть з давньоукраїнської пам'ятки іменники давньої основи на **-ō-**, **-jō-** і проаналізуйте їх за такими параметрами: рід, число, відмінок, давня основа, синтаксична роль. Поясніть зміни у відмінкових закінченнях і причини цих змін.

Не лѢпо ли ны башетъ, братіє, начати старыми словесы трудныхъ повѢстии о плѣку ИгоревѢ, Игоря Святъславлича? Начати же сѧ тѣи пѢсни по былинамъ сего времени, а не по замышленію Боляну. Болянь бо вѢщии, аще кому хоташе пѢснь творити, то растѢкашется мыслію по древу, серымъ вѣлкомъ по земли, шизымъ орломъ подѣ облакы.

Почнемъ же, братіє, повѢсть сію отъ стараго Владимѣра до нынѣшнаго Игоря, иже истягну умъ крѢпостію своєю и поостри сердца своего мужествомъ; наплѣнивсѧ ратнаго духа, наведе своа храбрыя плѣкы на землю Половѣцкую за землю Руськую.

ОПОРНІ ЗНАННЯ

Праслов'янські типи відмінювання іменних слів, передусім іменників, базувалися на розрізненні особливостей основ. У праіндослов'янській мові (і цей стан був успадкований ранньою

праслов'янською мовою) іменник мав щонайменше тричленну будову. Він складався з *кореня* – ядра реального значення слова, основотворчого *суфікса* – показника належності слова до певного класу імен, *флексії*, що слугувала засобом вираження синтаксичних відношень у реченні. Уже в ранній період псл. мови називний і знахідний відмінки однини іменників із детермінативами *-ǫ-*, *-jǫ-*, *-ǫ-*, *-ĩ-* розрізнялися за допомогою спеціальних *флексій*: *-s-* для наз. відм. (*kon-jǫ-s*) і *-n-* (*←-m*) для знах. відм. (*kon-jǫ-n*).

Праслов'янська мова успадкувала від праіндоевропейського періоду основотворчі суфікси (детермінативи), що складалися з голосних чи закінчувалися ними, а також основотворчі суфікси, що закінчувалися на приголосний.

Детермінативи – це кінцеві структурні форманти основи, які визначали й особливості структури іменників, і особливості їхнього відмінювання.

У слов'янському мовознавстві традиційно існує думка, що за походженням детермінативи – це показники граматичних класів слів. Той самий детермінатив (наприклад, **-ǫ*) могли мати в староіндійській мові іменники чоловічого роду: **sūnǫs* 'син', жіночого роду **dhenǫs* 'корова', середнього роду **madhǫ* 'мед'. Подібне в сучасному поділі іменників на відміни неможливе.

Сучасні відміни, чи групи іменників за типами відмінювання, об'єднуються в чотири відміни за родовими характеристиками, відмінковими закінченнями, особливостями основи (рідко – для IV відміни). У праслов'янській мові визначальним для кваліфікації тієї чи іншої відміни був основотворчий суфікс, або детермінатив. Існували такі типи відмінювання іменників за особливостями детермінатива: **-ā-* / *-jā-*, **-ǫ-* / *-jǫ-*, **-ǫ-*, **-ū-*, **-ĩ-*, **-n-*, **-r-*, **-s-*, **-t-*. Іменники на **-ū-* у лінгвістичній літературі ще кваліфікують як імена з давньою основою на **-ьv*.

Усі іменники спільнослов'янської мови поділялися на 2 групи іменних основ: **основи на голосний та основи на приголосний**.

Імена з основами на голосний:

I – основа на **-ā-*, *-jā-*: *жена* (*<*gepnā*), *вода*, *земля*, *нога*

Більшість іменників **жін. р.**, а також невелика група іменників **чол. р.** (*юноша*, *слуга*); деякі іменники жін. р. із складним суфіксом мали в наз. відм. одн. форми на *-ynji* (**bogynji*, **kǫpǫgynji*; пор. ст-сл. *богыни*, д-укр. *кѣнягыни*).

У пр.інд.євр. мові такі іменники в наз. відм. одн. не мали флексії, вираженої звуковими засобами (нульова флексія); форму з нульовою флексією таких іменників успадкувала псл. мова; у ній згодом відбувається перерозподіл структурних елементів слова: пр.інд.євр. суфікс *-ā* перетвор на псл. зак. *-ā* → *-a*, що його й успадкувала д-укр. мова.

II – основа на **-ǫ-*, *-jǫ-*: *столь*, *робъ* (**<orb-ǫ-s*),

конь (<*kon-jǫ-s), *дворь* (<*dvorǫ-s)

Більшість іменників **чол. і сер. р.**, у кінцевому закритому складі детермінатив **-ǫ-** перед фрикативним **s** змінився (не без впливу іменників з основою на **-ǫ-**) в **-ǫ-** (→**-ъ**), а флексія **-s** за законом відкритого складу відпала. Іменники сер. роду з різних причин зберегли давній суфіксальний голосний **ǫ** і втратили за законом відкритого складу кінцевий приголосний – флексію **-m**. Так витворилися іменники з новими закінченнями, що їх фіксує і д-укр. мова: *роб-ъ*, *двор-ъ*, *кон-ъ*, *сел-о*, *пол-е*.

III – основа на *-ǫ-: *сынъ* (<sūn-ǫ-s), *домъ*, *медъ*, *вѣрхъ*, *поль*, *воль*

Невелика група іменників тільки **чол. р.**; флексія **-s** за законом відкритого складу відпала, закінченням став детермінатив **-ǫ-→-ъ**; д-укр. *сынъ*, *домъ*... мають уже основи на приголосний і закінчення **-ъ**.

IV – основа на *-ǫ-: *костъ* (<*kost-ǫ-s), *гостъ*, *соль*, *ночь*, *путь*, *радость*, *огнь*, *голубъ*, *тъсть*

Іменники **жін. р.** (*nokt-ǫ-s), а також деякі іменники **чол. р.** (*gost-ǫ-s). У псл. м. внаслідок відпаду колишньої флексії наз. відм. одн. **-s** і багатьох фонетичних та морфологічних змін іменники з основою на **-ǫ-** зазнали значних змін у своїй будові; д-укр. мова уже фіксує іменники з колишньою основою на **-ǫ-** вже як іменники з основою на приголосний і з флексією **-ъ**: *долон-ъ*, *тъст-ъ*.

Іменники **чол. роду** на **-ǫ-** мали початкову форму, аналогічну формі іменників **чол. роду** на **-jǫ-**. Критерії їх розрізнення такі. По-перше, слід пам'ятати, що іменники, які мали фінальну частину **бъ**, **пъ**, **въ**, **дъ**, **тъ**, **съ**, належали до основ на **-ǫ-**; також сюди увійшли такі слова: *звѣрь*, *огнь*, *угль* (*вугілля*). По-друге, фонетичний аналіз теж дасть змогу правильно визначити їх давній тип відмінювання: оскільки слова з основою на **-jǫ-** в минулому підлягали йотовій палаталізації, то якби, наприклад, слово *гүсь* мало основу на **-jǫ-**, воно після йотової палаталізації набуло б форми *гүшь*. Не належав до основ на **-ǫ-** іменник *вождь* – його фіналь утворилася внаслідок йотової палаталізації від кореня *вод-* (*водити*).

V – основа на *-ǫ-: *sverkry (←*sverkr-ǫ-s; пор лат. *socrūs*)

Декілька іменників **жін. р.**; д-укр. мова зберігає в них псл. чергування **y – ǫv-** (**-ы – -ъv-**) в позиції перед приголосним і голосним: *буки* → *букъвъ*, *кры* → *кръвъ*, *церкы* → *церкъвъ*, *свекры* → *свекръвъ*, *любы* → *любъвъ*. Це ті іменники, що в наз. відм.одн. мали закінчення **-ы** (<*y) (відомо, що праслов'янський [y] утворився з праіндоевропейського [ǫ]), а в непрямих відмінках отримували суфікс **-v**. Тому їх іноді в науковій літературі кваліфікують як іменники з детермінативом ***-ǫv**.

VI – Імена з основами на приголосний

Іменники **чол. й сер.**, рідше – **жін. роду** на приголосний, що з'являвся у відповідних іменників у непрямих відмінках. До цього типу відмінювання входили кількісно обмежені іменники з основою на:

-n- (<-en-, -men-): *днь*, *корень*, *имя* (*имене*), *камень*, *племя*.

У д-укр. мові іменники **чол. р. в наз. відм.** оформлялися за допомогою **-ы** (камы, пламы) або суфікса **-єнь** (корень, кремень, рємень); суфікс **-men-** типовий для іменників **сер. р.:** *vert-**men** → д-укр. **вєремя; плємя, тѣмя, ім'я** (давній іменник **плами** теж із часом набув аналогічної форми – **полум'я**). Суфікси **-en-** і **-men-** наявні в усіх відмінкових формах слова (пор., напр., род. одн. д-укр. **корєне, плємене** і под.).

-s- (<es): *небо* (*nebo – род. nebesе), *слово* (род. *slovese), *міло* (род. *telese), *око* (род. *očese), *дерево* (пор. древесный), *ухо* та ін.

Свої словотворчі властивості суфікс **-es-** зберігає досі в таких утвореннях, як-от: *колесо, ровесник, словесний, чудесний*.

-t- (<ent) → et виступає в назвах молодих істот: *tel-ent → *tele → *теля (телята); гуся, курча*.

-r-: *мати* (мате-р-і), *дочка*;

Тематичний суфікс **-ter-** у псл. мові виразно виступає тільки у словах *mati (род. одн. *matere), *dŭkti (род. одн. *dŭktere), у д-укр. мові ці два іменники жіночого роду на **-r** оформлені в наз.відм. одн. закінченням **-и**: **мати, дѣчи**; пор. наз. множ. **дѣчери**.

ТЕМА 12. ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ СИСТЕМИ ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ (ІСТОРІЯ ТИПІВ ВІДМІН ТА ВІДМІНКОВИХ ФОРМ ІМЕННИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ)

Мета:

- встановити закономірності формування чотирьох типів відмінювання сучасної української мови;
- закріпити навички відмінювання іменників.

Література: див. джерела до теми 7, а також:

1. Микитюк О. Український іменник як символ національної самобутності. STUDIA UKRAINICA POSNANIENSIA, vol. III. 2015. С. 153-161. [Електронний ресурс]. URL: <file:///C:/Users/%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B0/Downloads/ryszardk,+153-161.pdf>
2. Місяк Н. В., Соломахін А. Ф. Еволюція функціонування паралельних закінчень іменників чоловічого роду -ові (-еві, -єві) // -у (-ю). *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. Сер.: Філологія. Мовознавство. 2009. Т. 105, Вип. 92. С. 92-96. [Електронний ресурс]. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdufm_2009_105_92_19
3. Голосовська Г. Г. Морфологічні можливості українського давального відмінка в контексті сьогодення (або Флексії -ові, -еві / -єві та -у / -ю – морфологічні варіанти чи морфологічні дублети?). *Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки*. 2016.

Питання для контролю попередніх занять:

1. За яким принципом поділялися праслов'янські іменники на типи відмінювання? З'ясуйте поняття детермінатива.
2. Назвіть давні типи відмінювання, наведіть приклади.
3. Поясніть залежність між колишніми детермінативами та д-укр. відмінковими закінченнями іменників.

I. Питання для теоретичного опрацювання

1. Типи відмін іменників української мови та провідні фактори їх становлення.
2. Історія відмінкових закінчень іменників першої відміни.
3. Історія відмінкових закінчень іменників другої відміни.
4. Історія відмінкових закінчень іменників третьої відміни.
5. Історія відмінкових закінчень іменників четвертої відміни.
6. Множинні іменники, історія їх відмінкових закінчень.

II. Завдання для письмового виконання

1. З'ясуйте давню основу наведених нижче іменників, укажіть, до якої відміни вони належать у сучасній українській мові.

Око, днь, сънь, дѣтъ, буы, мисль, мышь, мати, пѣснь, насипь.

2. Утворіть д-укр і сучасні українські форми родового відмінка однини. Поясніть виникнення паралельних відмінкових закінчень у родовому відмінку іменників II відміни.

Сынь, роботѣнь, братѣ, мирѣ, конѣ.

3. Утворіть д-укр і сучасні українські форми родового, давального і місцевого відмінків однини. Поясніть шляхи розвитку сучасних відмінкових закінчень.

Земля, муха, рука, слуга, дорога.

4. Поясніть походження вживаних у сучасній українській мові відмінкових закінчень орудного відмінка множини.

Плечами – плечима – плечми; грошима – грішми, конями – кіньми, гостями – гістьми; ім'ям – іменем (Див. також впр. 105, 106 за зб.вправ *Коломісць, Майборода*).

5. Запишіть давньоруською мовою наведені словосполучення і поясніть причини історичних змін у флексіях сучасної української мови.

Два воли, два коня, два поля, два дні, два ока, дві ночі, дві мухи, дві руки.

III. Питання для самостійної роботи

Поясніть причину об'єднання іменників у чотири відміни в сучасній українській мові.

ОПОРНІ ЗНАННЯ

Відпадиння кінцевих приголосних на кінці слів у зв'язку з дією закону відкритого складу (наприклад у словах **slovo*s, **gostis*n) викликали зникнення фінальних приголосних, появу кінцевих **ъ**, **ь**, які починають виконувати функції закінчень. У такий спосіб слова, що належали до різних типів відмінювання (**сынъ** – **-ъ**-, **братъ** – **-ъ**-), а в непрямих відмінках мали різні флексії, об'єдналися на основі родової спільності й однакової чи близької морфемної будови, з часом виявилися в одній відміні (у цьому випадку в II відм.).

I відміна

Більшість іменників I відміни – це слова з колишньою основою **-ā-** / **-jā-**. Усі інші структурні типи, що увійшли до цієї відміни, значною мірою з розвитком мови підпорядковувалися внаслідок дії аналогії парадигматичним особливостям лексем на ***-ā-** / ***-jā-**.

II відміна

Серед розмаїття давніх структурних типів іменників, які увійшли до II відміни, переважають іменники з основою на **-ō-** / **-jō-** та на **-ī-**. За свідченням д-укр. пам'яток, найбільша кількість іменників чол. та сер. роду належала до основ на **-ō-** / **-jō-**; до них почали приєднуватися згодом, приймаючи ті чи ін. відмінкові закінчення, іменники чол. роду основ на **-ъ** (домъ, волъ), **-й** (медвѣдъ, огонь) та на приголосний (корень, кремень), іменники сер. роду основ на приголосний (нево, слово, чудо). Однак у д-укр. мові процес об'єднання іменників чол. і сер. роду в єдиний тип відмінювання остаточно не завершився. Досить рано (ще в період спільнослов'янського мовного життя) парадигма іменників з основою на ***-ъ** почала змішуватися з парадигмою слів на **-ō-** / **-jō-** (особливо у формах наз. та зназ. відм. одн.), тому частину іменників з основою на **-ъ** можна ідентифікувати лише з певним ступенем імовірності.

Основи на **-ъ** у д-укр. мові мали незаперечно іменники **сынъ**, **волъ**, **полъ**, **вѣрхъ**, **медъ**, **домъ**, **ледъ**, **чинъ**, **садъ**, **рядъ**, **разъ**, **пиръ**, **солодъ**, **миръ**, **станъ**, **низъ**, **долъ**, **олъ** та деякі інші. Порівняно нечисленна й строката група іменників з колишньою основою на **-ъ** винятково чоловічого роду відіграла важливу роль в оформленні системи відмінкових флексій іменників у всіх слов'янських мовах, зокрема і в мові українській.

Змішування названих двох типів відмінювання відбувалося під впливом мовної аналогії. Причиною такого змішування, можливо, був збіг форм називного й знахідного відмінків однини ще в період, не засвідчений пам'ятками: **братъ**, **вѣлкъ**, **столъ** – основа на **-ō-**, **сынъ**,

вѣрхъ, волъ – основа на **-ѣ-**; так само ще в не задокументований сх.сл. мовами період закінчення орудн. відм. одн. **-ѣмь** іменників з основою на **-ѣ-** (**sŭn-ŭ-mi* → **sŭn-ъ-тъ* → д-укр. **сѣн-ѣмь**) стає спільним і для іменників з колишньою основою на **-ѣ-**: **братѣмь, моужѣмь**.

III відміна

Сучасну третю відміну, до якої належать іменники жін. роду з нульовим закінченням (а також іменник **мати**, що зберіг давнє морфемне оформлення), складають іменники з колишніми основами на **-ї-**. Найзначніших змін система відмінкових закінчень третьої відміни зазнала тільки впродовж останніх чотирьох століть. До третьої відміни приєднано і деякі іменники з колишньою основою на **-ї-** (**любов, кров**) та іменник **мати** із суфіксом **-ter** з колишньою основою на приголосний. Третя відміна утворилася ще в д-укр. мові в той час, коли нечисленна група іменників чол. роду з колишньою основою на **-ї-** (**голубь, тьсть**), перейшла до складу другої відміни.

Отже, сучасна **IV відміна** – уламок, залишок колишньої групи імен на приголосний.

Окрему групу в системі іменникової словозміни української мови становлять **множинні іменники** (**сани, заручини, радощі, Карпати**), яким властиві закінчення однієї з названих відмін, але із жодною з них вони безпосередньо не пов'язуються. Традиційно в лінгвістичній науці множинні іменники з погляду їхніх парадигматичних характеристик розглядають ізольовано від інших структурних типів іменників, які визначали за особливостями детермінативів. Пояснити це можна тим, що до складу групи множинних іменників входили різні за походженням, часом появи в мові й структурою слова. Історія відмінкових форм цих іменників переважно збігається з історією відмінкових форм множини іменників інших відмін.

ТЕМА 13. ІСТОРІЯ ДІЄСЛІВНИХ ФОРМ

Мета:

- простежити формування системи дієслівних форм у процесі становлення граматичної системи української мови.

Література: див. джерела до теми 7

Питання для контролю попередніх занять:

1. Які зміни відбулися в системі відмінювання іменників I відміни?
2. Які зміни відбулися в системі відмінювання іменників II відміни?
3. Які зміни відбулися в системі відмінювання іменників III відміни?
4. Які зміни відбулися в системі відмінювання іменників IV відміни?
5. Як вплинула аналогія на формування парадигматичних особливостей іменників української мови?
6. Яка доля двоїни в українській мові?

I. Питання для теоретичного опрацювання

1. Форми дієслів у д-укр. мові.
2. Класи дієслів.
3. Часові форми дієслів у д-укр. мові.
4. Історія теперішнього часу.
5. Історія форм минулого часу.
6. Історія майбутнього часу.
7. Історія форм умовного способу.
8. Історія форм наказового способу.
9. Інфінітив. Супін.
10. Дієприкметник і дієприслівник.

II. Завдання для письмового виконання

1. Знайдіть форми супіна, поясніть його синтаксичну роль у реченні.
И посла Ярополкъ искать брата. Изиде сѣѡ и сѣѡтъ сѣѡмене свѣго. И посьла и на села свою пастъ свинии.

2. У поданих контекстах визначте форми інфінітива і супіна, укажіть їхні диференційні ознаки. Зіставте ці форми із сучасними українськими відповідниками. Висновки обґрунтуйте.

и посла къ грекомъ глагола хочу на вы идти и взяти градъ вашъ тако и сен (Лавр. літ.); роусиноу не звати латина на поле битъся (Грам. 1270 р.); и не имамъ оубѣжати но станемъ крѣпко азъ же предъ вами пондоу (Лавр. літ.); и повѣдаша же кмоу се дѣтищъ твои приде видѣтъ тебе (Іпат. літ.).

3. До наведених д-укр. словосполучень подайте відповідники сучасної укр.мови. Схарактеризуйте всі дієслівні форми за морфологічними ознаками.

лежащоу тыщоу; затвараѣмъ скотъ; моучима пшеница; трѣсомомъ тростемъ; зелик варено; выдана грамота; созданъ теремець; оукрашена сабѣа; хотѣчи мироу; плывоучи водою; рѣжоучи паволокы; вѣнесше въ храминоу; миноувшимъ днѣмъ; сѣседавѣше съ конъ.

4. Утворіть форми умовного способу в д-укр. мові.
Знати, быти, ходити.

5. У яких дієслівних формах вживалися активні дієприкметники минулого часу на *-ль, -ла, -ло*?

6. Від поданих дієслів утворіть д-укр. форми наказового способу, зіставте їх із сучасними і поясніть, які зміни відбулися в сучасній мові.

Ходити, нести, знати, водити, вести, мочи, рѣчи, быти, съхнути, класти.

7. Проаналізуйте форми наказового способу.

Не твори зъла да не постигнеть тебе зло. Отъступи отъ неправды и оуклонить сѧ отъ тебе. ꙗко можете благо сътворити, никого же не оклеветаите, никого же не оукрадѣте, никому же не лъжѣте, оубога не прѣзѣрите, никого же не ненавидите.

III. Питання для самостійної роботи

1. Як поділялися давні дієслова на класи?
2. Чому в особливий клас за основою теперішнього часу виділені дієслова п'ятого класу?
3. Які дієслівні форми утворюються від основ теперішнього часу?
4. Які дієслівні форми утворюються від основ інфінітива?
5. Як відбувався розвиток категорії виду?
6. Як змінювалися дієслова у формах теперішнього часу?
7. Як змінювалися дієслова у формах минулого часу?
8. Як змінювалися дієслова у формах майбутнього часу?
9. Як змінювалися дієслова у формах умовного способу?
10. Як змінювалися дієслова у формах наказового способу?
11. Які зміни відбулися в системі дієприкметника?
12. Чому в праслов'янській мові не було дієприслівників як окремої дієслівної форми?
13. У чому причина зникнення супіна?
14. Яке походження сучасної частки умовного способу **б / би**?

ОПОРНІ ЗНАННЯ

❖ Давнє дієслово мало дуже розгалужену систему дієслівних форм, як особових, так і неособових. До особових форм належали форми дійсного, умовного й наказового способів, які змінювалися за особами. Неособовими були форми дієприкметників, інфінітивів і супінів.

❖ Усі дієслівні форми в праслов'янській, як і в сучасній українській мові, утворювались або від основ теперішнього часу, або від основ інфінітива.

❖ До системи дієвідмінювання праслов'янського дієслова входила велика кількість часових форм, якими передавалися різні видові відтінки семантики дієслова. Так, виокремлюють 5 особово-часових парадигм, одна з яких слугувала для вираження дії теперішнього часу, співвіднесеної з моментом мовлення. Решта передавала різні за тривалістю і відношенням до моменту мовлення минулі дії. Зокрема, **аорист** та **імперфект** передавали дії, що відбувалися в минулому, не будучи безпосередньо пов'язані з моментом мовлення. Аорист означав дію в її нетривалому виявленні, імперфект – у тривалому виявленні. **Перфект** (теперішньо-минулий час) виражав дію, яка відбувалася в минулому, але її результат лишився актуальним і для моменту мовлення. **Плюсквамперфект** – це час, який передавав дію, що передувала в часі іншій минулій дії.

Аорист (від грец. аорістоσ – невизначений, необмежений) – це проста форма минулого часу. У слов'янських мовах виражав спочатку минулу моментальну, недовготривалу дію, що швидко відбувалася.

У спільнослов'янській і д-укр. мові було два види аориста – *простий* і *сигматичний* (ускладнений суфіксом -с- від грец. σ – [с] сигма). Простий аорист у д-укр. мові не вживався, він рано вийшов з ужитку.

Сигматичний аорист утворювався за допомогою суфікса -с-, потім він змінився на -х-. Суфікс -х- виступає в 1 ос. всіх чисел і в 3 ос. множ. В інших особах йому відповідає варіанти -с-, -ш-, суфікс -х- (<*-s-) додався до основи інфінітива, якщо основа закінчувалася на голосний (*знати* – *знахъ*, *хвалити* – *хвалихъ*), якщо на приголосний - вставлявся -о- (*нести* – *несохъ*, *идти* – *идохъ*). Основа на приголосний для утворення аориста береться в тому вигляді, в якому вона була в праслов'янській мові ще до фонетичних змін:

вєсти < *vedti- > аорист-ведохъ
мєсти < *metti- > аорист-метохъ
печи < *pekti- > аорист-некохъ

Форми сигматичного аориста

Одні на	I особа	<i>быхъ</i>	<i>писахъ</i>	<i>знахъ</i>
	II особа	<i>бы</i>	<i>писа</i>	<i>зна</i>
	III особа	<i>бы</i>	<i>писа</i>	<i>зна</i>
Мно жина	I особа	<i>быхомъ</i>	<i>писахомъ</i>	<i>знахомъ</i>
	II особа	<i>бысте</i>	<i>писасте</i>	<i>знасте</i>
	III особа	<i>быша</i>	<i>писаша</i>	<i>знаша</i>
Двої на	I особа	<i>быховѣ</i>	<i>писаховѣ</i>	<i>знаховѣ</i>
	II особа	<i>быста</i>	<i>писаста</i>	<i>знаста</i>
	III особа	<i>бысте</i>	<i>писасте</i>	<i>знасте</i>

Важливо!

Аорист зберігся в сербській і болгарській мовах, сучасні ж мови східних слов'ян аорист не зберегли. Лише є залишки – колишні форми 2, 3 ос. одн. аориста – частка **би (б)**.

Залишки аориста зустрічаються в південно-західних говорах (карпатських): *ја бых пішоу*, *кобых мау* (умовний спосіб).

Форми допоміжного дієслова **быти** в аористі + активні дієприкметники на -лѣ, -ла, -ло утворювали **умовний спосіб** (*неслѣ, -ла, -ло быхъ, неслѣ, -ла, -ло бы, неслѣ, -ла, -ло бы* (одн.); *несли, -лы, -ла быхомъ; несли, -лы, -ла бысте, несли, -лы, -ла быша* (множ.); *несла, -лѣ, -лѣ быховѣ, несла, -лѣ, -лѣ быста, несла, -лѣ, -лѣ быста* (двоїна)).

Імперфект (від лат. *imperfectum* – незавершене) проста форма минулого часу, що позначала минулу, необмежену в часі, довготривалу

чи повторювальну, незавершену дію. Утворювався імперфект від основи інфінітива за допомогою суфіксів **-ѣах -**, **-ахъ-** (вид ~~ѣ~~ах-вид ~~а~~хъ, писахъ) У мові східних слов'ян імперфект рано вийшов з ужитку.

Форми імперфекта

Однина	Множина	Двоїна
I ос. <i>писахъ</i>	<i>писахомъ</i>	<i>писаховѣ</i>
II ос. <i>писаше</i>	<i>писасте</i>	<i>писаста</i>
III ос. <i>писаше (-ть)</i>	<i>писаху (-ть)</i>	<i>писаста</i>
I ос. <i>бѣахъ</i>	<i>бѣахомъ</i>	<i>бѣаховѣ</i>
II ос. <i>бѣаше</i>	<i>бѣасте</i>	<i>бѣаста</i>
III ос. <i>бѣаше (-ть)</i>	<i>бѣаху (-ть)</i>	<i>бѣаста</i>

Перфект (від лат. perfectum – «завершене») – це складена форма минулого часу, яка означає результат минулої завершеної дії. Перфект утворювався аналітичним способом – шляхом поєднання активного нечленного дієприкметника минулого часу на **-лъ, -ло, -ла**, що ніс на собі основне змістове навантаження дієслова, й особових форм теперішнього часу від допоміжного дієслова **бути**, які виражали граматичний зміст форми. Отже, перфект не є власне минулим часом, в ньому поєднується значення минулого і теперішнього часу.

Однина	Множина	Двоїна
I ос. <i>писалъ, -ла, -ло</i> ѣсмь	<i>писали, -лы, -ла</i> ѣсмь	<i>писала, -л, -л</i> ѣсвѣ
II ос. <i>писалъ, -ла, -ло</i> ѣси	<i>писали, -лы, -ла</i> ѣсте	<i>писала, -л, -л</i> ѣста
III ос. <i>писалъ, -ла, -ло</i> ѣсть	<i>писали, -лы, -ла</i> суть	<i>писала, -л, -л</i> ѣста

Коли особові займенники почали виступати в реченні підметами і вказувати на діяча, допоміжне дієслово стало зайвою граматичною формою і випускалось. Так із складеної (аналітичної) форми перфекта утворилася сучасна проста форма минулого часу. Релікти перфекта збереглися в багатьох південно-західних говірках української мови: казав **ем**, казали **сьмо**, казав **есь**.

Цікаво!

У південно-західних діалектах релікти перфекта тотожні формам перфекта, збереженого польською мовою. Зокрема, у цих діалектах синтетична форма перфекта для 1 і 2 ос. уживаються без особового займенника, його функцію виконують змінені особові форми допоміжного дієслова **бути** (архаїчні **єсьм, єси, єсмо, єсте**). Скорочена особова форма дієслова **бути** приєднується до відповідної форми минулого часу в 1 і 2 ос.: «робилисьмо» (< ми робили **єсьмо**),

«пасли**сьмо**» (< *ми пасли **єсьмо***), «ходив'**єм**» (< *я ходив **єсьм***); інколи та чи ін. форма дієслова *бути* може стояти перед смисловим дієсловом: «*Невельо **єм** ходив, уж **єс** зуновала. Уж **єс** свій облачок муровати **дала***» (з лемківської пісні).

Перфект зберігається в багатьох слов'янських мовах південної підгрупи як один з минулих часів, хоча й найбільш вживаний (сербській, хорватській, болгарській, верхньолужицькій і нижньолужицькій мовах); у словенській мові, як і в більшості західнослов'янських (польській, словацькій, чеській) з усіх минулих часів зберігся тільки перфект. Від імперфекта, плюсквамперфекта й аориста до нього перейшли всі функції минулих часів: описувати дію, що відбулася в минулому, на відміну від «класичного перфекта» завершеність дії вже не важлива. Зокр. у словацькій мові: *kúpil som* («я купив»), *kúpil si* («ти купив»), *kúpil* («він купив»), *kúpili sme* («ми купили»), *kúpili ste* («ви купили»), *kúpili* («вони купили»).

Плюсквамперфект (від лат. *plusquamperfectum* – передминулий) – аналітична форма, яка виражала минулу дію, що відбувалася раніше іншої минулої. Його називають ще *передминулим*, або *давноминулим* часом: *бѣхъ поставил; бѣху пришили*. Плюсквамперфект утворювався від дієприкметників на -лъ, -ла, -ло і допоміжного дієслова *быти* в імперфекті (*писалъ, -ла, -ло бѣхъ*) чи в перфекті (*писалъ, -ла, -ло былъ, -ла, -ло **ѣсмь***).

У формах плюсквамперфекта з тих же причин, що й у перфекті, стало поступово випускатися допоміжне дієслово, як показник особи, *ѣсмь, ѣси...*, і плюсквамперфект почав вживатися без допоміжного дієслова (*былъ кривду учинилъ*); із цих скорочених форм плюсквамперфекта утворилися **сучасні складені форми давноминулого часу**: *читав був, ходив був, ходили були*.

Супін (від лат. *supinum* – звернене догори) – дієслівна форма, що існувала в індоєвропейських мовах; уживалася в праслов'янській мові. Трапляється в давніх пам'ятках (старослов'янських і староукраїнських). Супін є скам'янілою формою знахідного відмінка однини іменників з основою на ***ŷ**. Показником супіна є суфікс -тъ < **tŷt*; уживався з дієсловами зі значенням руху, указуючи на мету цього руху, при цьому керував, як правило, род. відм. у тих випадках, де відповідний інфінітив вимагав знахідного, наприклад: *иде **оучитъ болгарьского **ѣзыка*****. Починаючи з XI ст. супін поступово витіснився інфінітивом.

❖ Розвиток нової дієслівної категорії – **категорії виду** – зумовив руйнування давньої розгалуженої системи минулого часу: замість 4-х давньоруських форм встановилася одна загальна форма минулого часу.

❖ Унаслідок видової диференціації в окрему групу виділилися префіксальні дієслова доконаного виду (*творю- > **сътворю***) – це дієслова майбутнього часу.

❖ **Майбутній час** виражався в давньоруській мові трьома формами: одна проста і дві складені. Простий майбутній утворювався від основ теперішнього часу доконаного виду (*поразумѣмъ, послушаѣмъ*) за допомогою префіксів.

Аналітичні форми **майбутнього часу** виражалися поєднанням інфінітива основного дієслова з формами теперішньо-майбутнього часу допоміжних дієслів **быти, имати, начати, хотѣти** (I форма): **начьну, хочю, иму писати** і від форм дієприкметників минулого часу на **-лъ, -ла, -ло** та особових форм допоміжного дієслова буду (II форма): буду ходилъ, **-ла, -ло**. II форма майбутнього часу у східнослов'янських мовах поступово вийшла з ужитку. У сучасній українській мові ця форма майбутнього часу не вживається.

Наймолодшою часовою формою української мови є різновид **futurum primum**, утворюваний поєднанням інфінітива основного дієслова з формами теперішньо-майбутнього часу допоміжного дієслова **имати**: **иму писати** > **писати иму** > **писатиму**. Така форма майбутнього часу – це характерна риса української мови. Залишки давньої аналітичної форми з допоміжним дієсловом **имати** трапляються в сучасних західноукраїнських говорах: **меш ходити, ме ся вмивати**.

❖ **Дієприкметники** диференціювалися на *активні нечленні минулого часу, активні нечленні теперішнього часу, активні членні і пасивні*.

Активні нечленні минулого часу утворювалися від основи інфінітива за допомогою суфікса **-ŭs** (якщо основа закінчувалася на приголосний (**něs+ŭs+j+ā* > **něsŭsjā* (де **ŭ* > [ъ], а [sj] > [ш]) > *несѣша*) або суфікса **-vŭs** (якщо основа закінчується на голосний (**chōdī+vŭs+j+ā* > **chōdīvŭsjā* > *ходивѣша*); форми наз. відм. одн. чол. і сер. родів утворювалися так: **něs+ŭs* > **něsŭs* > **něsŭ* > *несѣ*; **chōdī+vŭs* > **chōdīvŭs* > *ходивѣ*.

Активні нечленні теперішнього часу утворювалися від основи теперішнього часу за допомогою суфікса ***nt**, який у непрямих відмінках був ускладнений суфіксом іменної основи ***j**, наприклад, форма родового відмінка однини дієприкметника чоловічого роду від дієслова *нести*: **neso-* (основа теперішнього часу) + **nt** (суфікс дієприкметника) + **j** (суфікс іменної основи) + (закінчення родового відмінка) > *něsōntjā*, де ***on** > [o] > [y], а [***tj**] > [ч]. Звідси, відповідно, форма *несуча*.

Активні членні прикметники утворювалися від нечленних за допомогою вказівних займенників **и, ѥ, ѿ** аналогічно до членних прикметників; збереглися в сучасній мові (*лежачий камінь, колючий дріт, блухаюча нирка*).

Пасивні дієприкметники мали членні й нечленні форми. *Нечленні пасивні дієприкметники* теперішнього часу утворювалися від основи теперішнього часу за допомогою суфікса **-т** та родового закінчення: **něsō* (основа теперішнього часу з тематичним **-o**) + **m** (суфікс дієприкметника) + **ъ** (закінчення чоловічого роду) > **něsōтъ* > *несомѣ*. Нечленні дієприкметники минулого часу утворювалися від основи інфінітива за допомогою суфіксів **-n**,

-t: *дань, дано, дана; битъ, бито, бита* (форма середнього роду збереглася в сучасній мові у вигляді предикативних форм на **-но, -то:** *зроблено, сказано, збито*). Членні пасивні дієприкметники утворювалися від нечленних за допомогою вказівних займенників **и, ѣ, ѿ**. Форми минулого часу повністю збереглися в сучасній українській мові (*званий, виданий, списаний, зшитий*), форми теперішнього часу – в окремих прикметниках (*свідомий, відомий, знайомий*).

❖ **Дієприслівники** виникли на основі колишніх відмінюваних *активних нечленних дієприкметників*, оскільки останні втратили форми непрямих відмінків й у своїй початковій формі (наз. відм.) виступали в ролі дугорядного присудка або обставини при дієслові. Залишки колишніх *активних нечленних дієприкметників* зберігаються в сучасній мові в дієприслівниках із суфіксами **-учи, -ачи** (*ідучи, хвалячи*) та **-ши, -вши** (*принісши, написавши*).

САМОСТІЙНА РОБОТА

ТЕМА 14. ІСТОРІЯ ЗАЙМЕННИКІВ. Словотвір займенників. Історія форм особових та зворотного займенників. Історія форм предметно-особового займенника. Історія форм неособових займенників.

ТЕМА 15. ІСТОРІЯ ПРИКМЕТНИКІВ. Формування прикметника як частини мови (походження прикметникової категорії); словотвір прикметників. Іменні (короткі) та займенникові (членні) прикметники. Розвиток форм вищого і найвищого ступенів прикметників.

ТЕМА 16. ІСТОРІЯ ЧИСЛІВНИКІВ. Походження числівників; числівникові слова в спільнослов'янській мові. Джерела становлення і склад числівників давньоукраїнської мови: словотвір власне кількісних числівників; словотвір дробових і збірних числівників; словотвір порядкових числівників. Історія словозміни порядкових числівників. Числівники в українській мові.

ТЕМА 15. ІСТОРІЯ ПРИСЛІВНИКІВ. Виникнення класу прислівників. Основні структурні і граматичні розряди прислівників у давньоукраїнській мові: відзайменникові прислівники; відіменні прислівники; віддієслівні прислівники; інші прислівники. Формування і розвиток системи прислівників української мови.

ТЕМА 16. СТАНОВЛЕННЯ СЛУЖБОВИХ ЧАСТИН МОВИ. Основні відомості про джерела формування, функціональне призначення прийменників, сполучників, часток, вигуків та звуконаслідувань. Розвиток службових частин мови.

ТЕМА 17. ІСТОРІЯ СИНТАКСИЧНОЇ БУДОВИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ. Предмет, завдання і методи історичного синтаксису. Типи простих і складних речень у різні періоди розвитку

української мови; засоби вираження головних і другорядних членів речення. Морфологічний та синтаксичний аналіз тексту
/За РОЗДІЛОМ 6. ІСТОРИЧНИЙ СИНТАКСИС/

**Орієнтовні завдання та запитання до контролю
САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ за темами 14-19**

1. Поясніть появу займенникових форм *цей, ця, це...* Як еволюціонували форми знах. відм. одн. **мѧ, тѧ, сѧ; ню**; ор. відм. – **тою, сею, всею**.
2. Як виник приставний н у непрямих відмінках особових займенників (наприклад, у *нього*)?
3. Прочитайте та перекладіть подані тексти. Зробіть певні висновки щодо функціонування зворотного займенника у староукраїнській та сучасній мовах.

**и возьмоуѣ на сѧ прѣтъє мѧдоє и бѣють сѧ сами и того
сѧ довьють кѧва слѣзюѣ ли живи (Лавр. літ.); быша сѧ днь
быша сѧ другыи (Слово).**

4. Провідмініяйте займенники **и(жє), є(жє), я(жє)**.
5. Визначте розряд неособових займенників (присвійні, вказівні, питальні, означальні, заперечні, неозначені):
тѣ, та, то; иже, гаже, кже; мои, мога, моє; чѣто; онѣ, она, оно; овѣ, ова, ово; кѣто; нашѣ, наша, наше; чѣи, чѣга, чѣє; кѣи, кога, коє; какѣ, кака, како; самѣ, сама, само; инѣ, инга, инно; свон, свога, своє; вашѣ, ваша, ваше; вѣсѧкѣ, вѣсѧка, вѣсѧко.
6. Розподіліть їх залежно від твердої / м'якої системи відмінювання.
7. Які прикметникові та займенникові форми називають членними / нечленними, стягненими / нестягненими (наведіть приклади). Які форми успадкувала сучасна українська мова?
8. Чи вживаються в сучасній українській мові короткі прикметники? Як саме?
9. Чи вживаються в сучасній українській мові нестягнені прикметники? Як саме?
10. Яке граматичне явище засвідчують сучасні присвійні прикметники на зразок *батьків, тітчин*, географічні назви *Фастів, Лозова*, прізвища *Конашевич, Шашкевич*?
11. Від поданих староукраїнських прикметників утворіть форми вищого та найвищого ступенів порівняння. Визначте особливості утворення вищого ступеня порівняння.
малѣ, великѣ, вѣсѣкѣ, хоудѣ, тяжькѣ, добръ, милѣ, старѣ, тѣлѣтѣ, моудръ.
12. Від поданих іменних прикметників утворіть займенникові (усіх родів). Проілюструйте процес становлення сучасних прикметникових форм.
синѣ, орьлѣ, частѣ, тѣснѣ, пѣшь, бѣдрѣ.

13. Прокоментуйте зв'язок числівника *один* та слова *інок*; назви числівників *півтора, вівторок, сорок*; словотвір одиниць другого десятка, десятків і сотень.
14. Які числівники вживалися на позначення великих кількостей?
15. Яке значення слів *копа, півчвараста*?
16. Проілюструйте становлення сучасних українських числівникових форм *вісімнадцять, тридцять, сімдесят, двісті, шістсот, півтора, півтораста*. Прокоментуйте фонетичні процеси, що відбулися.
17. Якого походження прислівники *сьогодні, завтра, ввечері, коло*?
18. Якого походження прийменники *перед, на, по, за*?
19. З якими відмінками вживалися прийменники *між, над, перед*?
20. Назвіть давні сполучники сурядності.
21. Назвіть підрядні сполучники.
22. Які частини мови могли вживатися у функції сполучних слів?
23. Яке походження сполучників *чи, бо, щоб, тому що*?
24. Яку функцію виконують частки *то, бо*?
25. Яке походження часток *де, би, небудь*?

Кумеда Олена Павлівна

**МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО КУРСУ
«СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКА МОВА ТА ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ»**

Галузь знань – 01 Освіта/Педагогіка

Спеціальність – 014 Середня освіта (Українська мова і література)

**Освітньо-професійна програма – Середня освіта
(Українська мова і література)**

**Перший рівень вищої освіти
Мова навчання – українська**